

KRONIEK 1993

Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1993

Paul Lucardie, Ida Noomen en Gerrit Voerman

1. Inleiding

Het 'verkiezingsjaar' 1994 wierp in 1993 zijn schaduw vooruit. Partijen troffen de eerste voorbereidingen voor de verkiezingen voor de gemeenteraden, de Tweede Kamer en het Europees Parlement. Ontwerp-programma's werden opgesteld en kandidaten aangezocht voor de lijsten.

In deze kroniek worden deze en andere activiteiten van alle in de Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen beschreven, voor zover die zich buiten het parlement voltrokken. Handelingen van bewindslieden en volksvertegenwoordigers worden immers al elders gedocumenteerd.

Voor dit overzicht werden de volgende bronnen geraadpleegd:

- artikelen uit de dagbladen *NRC Handelsblad*, *Trouw* en *de Volkskrant*; deze artikelen worden dagelijks vergaard en geordend voor het knipselarchief van het DNPP;

- partijdocumenten: brochures, partijbladen en congresstukken, die eveneens door het DNPP worden verzameld.

Voordat de gebeurtenissen binnen de verschillende partijen aan de orde komen, worden enkele politieke hoofdmomenten uit 1993 kort belicht.¹

2. Hoofdmomenten

Evenals de voorafgaande twee jaar vormde in 1993 de sociale zekerheid het belangrijkste thema in de Nederlandse politiek. Van het begin tot het eind van het jaar zetten meningsverschillen hierover de verhouding tussen de coalitiepartijen CDA en PvdA onder druk. Op andere terreinen wist het kabinet enige slepende kwesties op te lossen: de Algemene Wet Gelijke Behandeling passeerde de

---

¹. Zie voor een uitgebreider overzicht van de parlementaire hoofdmomenten van 1993: P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek van de Nederlandse politiek in 1993', in: *Nederlandse Staatscourant*, 22 december 1993.

Tweede Kamer, euthanasie werd geregeld via de Wet op de Lijkbezorging, de Vreemdelingenwet werd aangepast en een beperkte identificatieplicht ingevoerd. Met staatkundige vernieuwing boekte men minder voortgang, al werd daar veel aandacht aan besteed.

kabinetscrisis over de WAO?

In januari behandelde de Tweede Kamer de Wet Terugdringing Beroep op de Arbeidsongeschiktheid. De fractie van de PvdA bleek niet bereid, het kabinetsvoorstel te aanvaarden waarin de uitkeringen van huidige arbeidsongeschikten zouden worden bevroren. De fractie van het CDA zag geen heil in verdere onderhandelingen met de coalitiepartner en verkoos een gesprek met de grootste oppositiepartij, de VVD. Op 23 januari bereikten de WAO-specialisten en vice-fractievoorzitters van beide partijen een akkoord. De PvdA-top zag daarin voldoende reden voor een breuk in de coalitie. De minister van Sociale Zaken, B. de Vries (CDA), wist echter ter elfder ure op de avond van dezelfde dag, bij hem thuis de leiders van CDA en PvdA tot een nieuw compromis te bewegen. De Tweede-Kamerfracties stemden hier ook mee in, zij het - met name aan christen-democratische kant - vooral om het aftreden van de betrokken bewindslieden en de val van het kabinet te voorkomen. De VVD was uiteraard weinig gelukkig met deze afloop en beschuldigde het CDA van woordbreuk.

parlementaire enquête

De WAO was hiermee echter nog niet helemaal van de politieke agenda verdwenen. De Tweede Kamer had immers in 1992 een parlementaire enquêtecommissie sociale verzekeringen ingesteld, onder voorzitterschap van het PvdA-lid J.F. Buurmeijer, die op 7 september 1993 verslag uitbracht. De commissie stelde - unaniem - een aantal ingrijpende maatregelen voor, waaronder beperking van de categorie 'arbeidsongeschikten', afschaffing van de huidige Ziektewet en reorganisatie van de uitvoering der sociale verzekeringen op regionale basis. Bij de behandeling van het rapport in de Tweede Kamer in november verdween echter de eensgezindheid onder de partijen. De poging van CDA-fractievoorzitter L.C. Brinkman om de herziening van de WAO opnieuw ter discussie te stellen, strandde echter door verzet van de PvdA en de minister-president, zijn partijgenoot R.F.M. Lubbers.

subsidies voor politieke partijen

In 1990 was door minister C.I. Dales van Binnenlandse Zaken een commissie ingesteld, die de mogelijkheid van rechtstreekse overheidssubsidie voor politieke partijen zou onderzoeken. In september 1991 bracht de commissie verslag uit met het rapport *Waarborg van kwaliteit*. Hierin werd directe subsidieverlening ten

behoefte van de partijen afgewezen. In het verlengde van dit advies besloot het kabinet in februari 1993 geen algemene financiële steun aan de politieke partijen te verlenen. Premier Lubbers meende dat de onafhankelijkheid van de partijen gevaar zou lopen wanneer ze afhankelijk zouden worden van directe overheidssubsidies. Het huidige systeem van indirecte subsidies werd daarmee voortgezet.

staatkundige en bestuurlijke vernieuwing

In de loop van 1993 verschenen de rapporten van de zes deelcommissies van de commissie-Deetman, over staatkundige en bestuurlijke vernieuwing. Deze waren aan het einde van 1990 ingesteld. Aan het einde van het jaar volgde het parlementaire slotdebat over hun adviezen. In februari stelde de commissie-De Jong in haar rapport *Raad op maat* voor, het aantal externe adviesorganen van de regering drastisch te reduceren. Deze zienswijze werd later door de Kamer onderschreven.

Eind maart legde de commissie-Van Thijn haar advies over vernieuwing van het lokale politieke bestel aan de Tweede Kamer voor. De burgemeester zou niet direct moeten worden gekozen (zoals D66 graag wilde), maar door de gemeenteraad aangewezen. De Tweede Kamer wilde later zelfs zover niet gaan. Wel werd besloten het advies van de gemeenteraad bij de benoeming van een nieuwe burgemeester zwaarder te laten wegen. Ook zouden wethouders buiten de gemeenteraad kunnen worden gerecruteerd.

In april verscheen *Het bestel bijgesteld* - het rapport van de commissie-De Koning. Hierin werd een direct gekozen premier van de hand gewezen - tot onvrede van de vertegenwoordigers van D66 en GroenLinks. D66-leider H. van Mierlo uitte zware kritiek op de analyse van de commissie, dat het in Nederland wel meeviel met de kloof tussen burger en politiek. De commissie-Deetman viel hem bij en besloot dat het rapport over de gekozen premier over moest worden gedaan door de hoogleraar politicologie R. Andeweg. Aan de uitkomst van het kamerdebat veranderde dit niets: een meerderheid wees een gekozen premier van de hand. Wel kreeg de minister-president er enkele formele bevoegdheden bij, zoals de agenderingsbevoegdheid. Het voorstel van de commissie-De Koning om de kabinetsformateur door de Tweede Kamer te laten aanwijzen, haalde het niet. Een meerderheid wilde evenmin tornen aan het kiesstelsel. Invoering van het districtenstelsel zou ten koste gaan van de kleine partijen. Wel werd besloten het gewicht van voorkeurstemmen te vergroten.

In de zomer verschenen de rapporten van de commissie-Franssen (over de decentralisatie-operatie van het kabinet), de commissie-Wiegel (die de invoering van 'kerndepartementen' bepleitte) en de commissie-Scheltema. Deze laatste beval als remedie tegen de departementale bureaucratie een kleinere ministerraad aan. Bij de parlementaire behandeling in november bleek voor zo'n 'kernkabinet'

weinig steun te vinden. Wel wenste de Tweede Kamer de invoering van 'project-ministers'. Deze zouden de eindverantwoordelijkheid moeten krijgen voor belangrijke maatschappelijke vraagstukken, zoals werkgelegenheid of criminaliteitsbestrijding.

In oktober verscheen als laatste in de rij het tweede advies van de commissie-De Koning. De commissie beval in meerderheid de invoering van een correctief bindend referendum aan. Hierbij kunnen de kiezers zich uitspreken over een wetsontwerp nadat het door parlement of gemeenteraad is aanvaard. Voor het referendum was geen kamermeerderheid, ondanks het feit dat CDA-fractievoorzitter Brinkman zijn principiële bezwaren leek te hebben afgezwakt. D66-leider Van Mierlo was teleurgesteld en kondigde aan van de volksraadpleging in de kabinetsformatie van 1994 een hard punt te maken.

Uiteindelijk was de oogst van de commissie-Deetman en haar subcommissies gering. Voor geen van de meer ingrijpende hervormingsvoorstellen was een kamermeerderheid te vinden. In het slotdebat in december nam de Tweede Kamer de positie van de senaat op de korrel. Met name het verkapte amenderingsrecht dat de Eerste Kamer zich geleidelijk had toegeëigend, zat de Tweede Kamer dwars. Over een terugzendrecht, waarbij de senaat een wetsvoorstel voor wijzigingen terugstuurt naar de Tweede Kamer die dan het definitieve oordeel velt, liepen de meningen uiteen. De Eerste Kamer reageerde wat gepikeerd op de kritiek. Haar voorzitter H.D. Tjeenk Willink (PvdA) vond het 'wat mager' dat het jarenlange debat over staatkundige en bestuurlijke vernieuwing was uitgelopen op een 'ongenuanceerde aanval' op de senaat.

grondwetswijziging en ontbinding Eerste Kamer

In oktober kwam het kabinet in aanvaring met de Eerste Kamer, als gevolg van zijn voornemen de senaat in mei 1994 te ontbinden. Op deze wijze zouden de beide grondwetswijzigingen betreffende de afschaffing van de dienstplicht en de invoering van de mogelijkheid van tijdelijke vervanging van zwangere kamerleden, snel kunnen worden behandeld (volgens schema zou de Eerste Kamer pas na de Provinciale Statenverkiezingen van 1995 worden ontbonden). De grondwetswijzigingen dienen door beide Kamers in twee lezingen te worden goedgekeurd, in oude en in nieuwe samenstelling. In een gezamenlijke brief aan minister Dales van Binnenlandse Zaken veroordeelden alle fractievoorzitters en senaatsvoorzitter Tjeenk Willink het plan. Hierop trok het kabinet zijn voornemen in.

infiltratie

Eind oktober zorgde de Amsterdamse hoofdcommissaris van politie E. Nordholt voor opschudding, door voor de televisie mee te delen dat de georganiseerde

misdaad zou pogen te infiltreren in politieke partijen. Hij zei er niet bij om welke partijen het ging. Tweede-Kamervoorzitter W.J. Deetman (CDA) vroeg naar aanleiding van deze uitlatingen om opheldering bij minister E.M.H. Hirsch Ballin van Justitie. Deetman achtte deze ongebruikelijke stap noodzakelijk, omdat naar zijn mening de politiek in diskrediet was gebracht. Later bleek dat de PvdA en de VVD in Amsterdam het slachtoffer waren geweest van pogingen tot infiltratie bij de kandidaatstelling voor de raadsverkiezingen. In november sprak de vaste kamercommissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten over de infiltratiepogingen in de politiek. Commissievoorzitter Brinkman wilde naderhand op de vraag welke partij op landelijk niveau het slachtoffer hiervan was geworden, niet beantwoorden. De desbetreffende partij zou al wel op de hoogte zijn gebracht.

bestuurlijke integriteit

Naar aanleiding van de smeergeldaffaires en gevallen van belangenvermenging in de openbare sector die de laatste jaren bekend waren geworden, sprak minister Dales van Binnenlandse Zaken in het najaar met de voorzitters van de vijf grote politieke partijen over de vraag hoe de bestuurlijke integriteit het beste kon worden beschermd. 'De partijen zijn bereid om activiteiten te ondernemen, of doen dat al, om de integriteit bij de selectie van bestuurders en hun begeleiding een belangrijke rol te laten spelen', zo meldde de minister in oktober aan de Tweede Kamer. PvdA, D66 en GroenLinks waren voorstander van een gemeenschappelijke gedragscode. Het CDA wilde daar niet aan, mede omdat het geen striktere regelgeving voor nevenfuncties wenste. Onder andere op basis van deze gesprekken presenteerde minister Dales een lijst van maatregelen aan de Tweede Kamer ter bescherming van de bestuurlijke integriteit. Zij dacht onder meer aan het openen van de mogelijkheid om het lidmaatschap van leden van de gemeenteraad of Provinciale Staten bij 'laakbaar' gedrag te schorsen of vervallen te verklaren. Ook werd een regeling overwogen tot verplichting van de openbaarheid van de financiën van politieke partijen.

In november kondigde minister Dales in de Tweede Kamer aan dat zij op korte termijn een wetsvoorstel zou indienen waarin politieke partijen worden verplicht hun ontvangen giften openbaar te maken. D66 en de PvdA hadden hierom gevraagd. Door de verplichte financiële openbaarheid wilde Dales partijen behoeven voor een mogelijke positie van afhankelijkheid van een geldschieter.

politieke bewegingen

In januari werd bekend dat een aantal prominente leden van D66, VVD en PvdA streefden naar de oprichting van een vereniging die zich buiten de gevestigde politieke partijen om bezig diende te houden met de vernieuwing van het politieke bestel. Tot deze groep behoorden de ex-bewindslieden H.J. Zeevalking

(D66) - die zijn naam aan deze beweging leende - en mevr. N. Kroes (VVD), oud-partijvoorzitter en senator J.F. Glastra van Loon (D66), de hoogleraar bestuurskunde R. in 't Veld (PvdA) en de voorzitter van het college van bestuur van de Universiteit van Amsterdam, J.K. Gevers (PvdA). Initiatiefnemer was het oud-Tweede-Kamerlid Ch. Mertens (D66). De beweging stelde zich onder meer ten doel het politieke debat weer tot leven te brengen. Aan de politici kon dat niet worden overgelaten, 'daarvoor staan teveel carrières op het spel', aldus een in januari gepresenteerd pamflet.

Kwamen bij de club-Zeevalking bijna alle betrokkenen uit de politiek en de wetenschap, bij de Club van Schiermonnikoog waren vooral ondernemers betrokken. Tot de oprichters van de beweging hoorde E. Wintzen van het automatiseringsbedrijf BSO en W. Huibregtsen, directeur van het organisatiebureau McKinsey. *NRC Handelsblad*-journalist J. Kamp werd als bezoldigd secretaris aangetrokken. In januari publiceerde deze beweging - die was genoemd naar de plaats van samenkomst - haar doelstellingen in het manifest *de Duinrede*. Evenals de beweging van Zeevalking beoogde de Club van Schiermonnikoog politieke vernieuwing. Grote maatschappelijke problemen als het milieu en de gezondheidszorg konden alleen tot een oplossing worden gebracht wanneer de verouderde structuren waren gemoderniseerd. Vooral de overmaat aan regelgeving door de overheid moest het hierbij ontgelden. Van politieke partijen werd weinig meer verwacht, deze 'hebben hun tijd gehad', aldus Kamp (*Parool*, 13 februari 1993).

verkiezingen

De drie verkiezingen die in 1994 zouden worden gehouden (voor de gemeenteraden op 2 maart, voor de Tweede Kamer op 3 mei en voor het Europees Parlement op 9 juni) wierpen hun schaduw vooruit. In februari 1993 ging de actie '1994 - vrouwen kiezen in de politiek' van start. De campagne beoogde bij de op handen zijnde verkiezingen meer vrouwen op de kandidatenlijsten te (doen) plaatsen. De actie werd ondersteund door de vrouwenorganisaties en de scholingsinstituten van de politieke partijen.

conferentie over politieke partijen

Op 26 maart organiseerden het Wetenschappelijk Instituut van het CDA, de Stichting Wetenschappelijk Bureau van D66, de Wiardi Beckman Stichting van de PvdA en de Prof.mr. B.M. Teldersstichting van de VVD in samenwerking met de Thorbecke Vereniging een studieconferentie over de rol van politieke partijen. Een aantal deskundigen sprak over de relatie tussen politieke partijen en hun maatschappelijke omgeving, en over de mogelijkheden om het contact tussen partij en kiezers nieuwe inhoud te geven.

3. Ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen

Hieronder worden de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen in alfabetische volgorde behandeld. Eerst volgt een overzicht van de ontwikkeling van hun ledental, volgens opgave van de partijsecretariaten, op of omstreeks 1 januari 1993 en op of omstreeks 1 januari 1994 (zie tabel 1).

Tabel 1. Ledental per 1 januari 1993 en 1 januari 1994

	1 januari 1993	1 januari 1994
CD	3.541	*)
CDA	112.117	107.000 **)
D66	13.000	14.500
GPV	14.358	14.179
GroenLinks	13.548	12.500 **)
PvdA	74.000 **)	70.000 **)
RPF	8.561	9.939
SGP	23.665	23.700
VVD	54.000 **)	54.000 **)

*) geen opgave

**) afgeronde aantallen

Centrumdemocraten (CD)

De aanhang van de CD bleef in 1993 groeien, volgens de opiniepeilingen. Ook de partijorganisatie breidde zich uit; er werd een aantal nieuwe afdelingen opgericht. Interne conflicten en juridische procedures schenen de partij weinig te deren.

Glimmerveen

De voormalige leider van de Nederlandse Volksunie, J. Glimmerveen, bleek in februari lid te zijn geworden van de CD en kandidaat te willen staan voor de

gemeenteraad. Zijn extreme opvattingen - hij had bewondering voor Hitler en Mussert getoond en was veroordeeld voor racistische uitlatingen - gaf hij weliswaar niet op, maar zou hij voortaan voor zich houden, zo verklaarde hij aan journalisten (*NRC-Handelsblad*, 27 februari). Het hoofdbestuur van de CD reageerde op deze verklaring met het roeyement van Glimmerveen.

Vreeswijk

Tegelijk met Glimmerveen werd het Utrechtse raads- en statenlid W.Th.E. Vreeswijk door het bestuur geroyeerd. Vreeswijk, wel eens als mogelijke opvolger van partijleider J.G.H. Janmaat beschouwd, had zich juist verzet tegen toelating van Glimmerveen, maar ook - in het KRO-televisieprogramma 'Reporter' op 26 februari - kritiek geuit op Janmaat. Hij onderhield bovendien nauwe betrekkingen met het Vlaams Blok, een partij die Janmaat met enig wantrouwen bezag (zie *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 17). Vreeswijk ging in beroep tegen het roeyement en spande bovendien een kort geding en een bodemprocedure bij de rechtbank aan. Daarbij beschuldigde hij zijn (gewezen) partijgenoten van illegaal wapenbezit, heroïnehandel en brandstichting. Hij verloor het kort geding, maar kreeg bij de bodemprocedure op één punt gelijk: het hoofdbestuur van de partij had hem in april moeten horen. Dat gebeurde alsnog op 21 december. Hoewel er in november sprake leek te zijn van verzoening tussen Janmaat en Vreeswijk, besloot het hoofdbestuur in december het beroep af te wijzen en het roeyement te handhaven. Vreeswijk zou vervolgens bij de gemeenteraadsverkiezingen in Utrecht de lijst van het Nederlands Blok aanvoeren.

subsidie

Evenals andere in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen ontving de CD subsidie van het ministerie van Binnenlandse Zaken voor wetenschappelijk onderzoek, kadervorming en scholing in Midden- en Oost-Europa. De partijen dienen daar zelf een bepaald bedrag tegenover te stellen dat zij aan hetzelfde doel besteden. In maart besloot het ministerie de subsidie voor de CD te beperken, omdat de partij geld voor kadervorming aan propaganda besteedde. De CD ging tegen deze beslissing in beroep bij de Raad van State. Overigens zou de partij nog steeds een bedrag van f 65.000 aan het ministerie moeten terugstorten, dat zij in 1986 eveneens voor andere dan de opgegeven doelstellingen gebruikt zou hebben.

vervolging

In juli stelde de officier van justitie in Den Haag vervolging in van de CD en haar voorzitter, wegens discriminerende uitlatingen en aanzetten tot vreemdelingenhaat in radio- en televisieuitzendingen van de partij tussen 1989 en

1991. De Haagse rechtbank verklaarde de dagvaarding in november echter nietig, omdat de officier niet precies had aangegeven welke passages in de uitzendingen strafbaar zouden zijn. Het Openbaar Ministerie ging tegen de uitspraak in beroep bij het Gerechtshof.

adviseur dagelijks bestuur

In september werd M. Giesen benoemd tot adviseur van het dagelijks bestuur. Hij volgde R. van de Plas op, die om 'persoonlijke redenen' terugtrad. Van de Plas, raadslid te Purmerend, was diezelfde maand gearresteerd onder verdenking van illegaal wapenbezit en valse aangifte van autodiefstal.

Tweede-Kamerverkiezingen

Op 10 december hield de CD haar jaarlijkse congres in een hotel bij Schiphol. Naast huishoudelijke zaken stelde men het verkiezingsprogramma voor de Tweede-Kamerverkiezingen vast. Een commissie onder leiding van W. Elsthout, penningmeester van de partij en raadslid in Haarlem, had een ontwerp aangeboden. Het programma bevatte onder meer het voorstel de doodstraf weer in te voeren voor zware criminelen. 'Multiculturele huwelijken' zouden gemakkelijker ontbonden moeten kunnen worden. Voor overheidsbetrekkingen zouden alleen Nederlanders in de derde generatie in aanmerking komen. Het congres koos voort Joop Janmaat tot lijsttrekker voor de kamerverkiezingen.

raadsverkiezingen en relatie tot CP'86

In 1992 had de CD op uitnodiging van het Vlaams Blok in Antwerpen met de enigszins verwante Centruumpartij'86 (CP'86) afgesproken, electoraal te zullen samenwerken (zie het *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 17). Van die samenwerking kwam in 1993 niets terecht. De Centrumdemocraten vonden CP'86 te extreem en daardoor 'juridisch kwetsbaar' geworden; de CP'86 leek evenmin nog erg geïnteresseerd in samenwerking. In negen gemeenten zouden de partijen met elkaar concurreren bij de raadsverkiezingen van 1994; in totaal zou de CD in 45 gemeenten een lijst gaan indienen.

Het kostte de CD soms enige moeite nieuwe kandidaten te vinden. Zittende raadsleden bleken bovendien niet altijd bevredigend te functioneren; zo werd F. Hofman in Amsterdam niet opnieuw kandidaat gesteld.

FNV

In oktober bleek uit een enquête van de Universiteit van Amsterdam dat de sympathie voor de CD ook onder leden van de Federatie Nederlandse

Vakbeweging (FNV) was toegenomen. Bijna drie procent van de FNV-leden zou op de partij van Janmaat willen stemmen. De FNV toonde zich bezorgd, vooral toen men ontdekte dat ook kaderleden actief waren in CD en CP'86. Zo speelde in Vlissingen een kaderlid van de FNV-Vervoersbond, A. Poppe, een belangrijke rol in de CD. Als voorzitter van de kring Zeeland was hij betrokken bij de oprichting van nieuwe afdelingen en de werving van nieuwe leden. Bovendien voerde hij de kandidatenlijst voor de Vlissingse gemeenteraad aan. In december werd hij door de FNV geroyeerd; tegen die beslissing ging hij echter in beroep.

jongerenorganisatie

In maart had het hoofdbestuur besloten de jongerenorganisatie van de CD nieuw leven in te blazen. M.A. van der Grind werd tot voorzitter van de CD-jongeren benoemd. In juni maakte het Fascisme Onderzoek Kollektief bekend dat hij in 1987 veroordeeld was wegens medeplichtigheid bij het doodsteken van een jongen op het station van Hilversum in 1986 en bovendien uitgever van een neo-nazistisch blaadje (*Hou kontakt*). Janmaat verklaarde hiernaar een onderzoek in te zullen stellen. Van der Grind trok zich daarop terug als voorzitter. In november werd C.S. Rietveld kandidaat gesteld voor deze functie.

Christen Democratisch Appèl (CDA)

Het jaar 1993 - waarin het CDA zijn koperen jubileum vierde - stond voor de partij in het teken van de verkiezingen van 1994. Zo werd de procedure voor de opvolging van politiek leider R.F.M. Lubbers met de aanwijzing door de partijraad van L.C. Brinkman als lijsttrekker voor de Tweede-Kamerverkiezingen in mei vrijwel afgerond. Daarnaast werden programma's en kandidatenlijsten voorbereid voor de verkiezingen voor gemeenteraden, Tweede Kamer en Europees Parlement. De grote lijnen van de drie verkiezingscampagnes werden uitgezet in het informatieboek *Vuurproef'94. Hillen*

In januari werd het CDA-Tweede-Kamerlid J.S.J. Hillen mikpunt van kritiek. In een interview bond hij de strijd aan tegen de 'versofting', die al in het gezin begon. In de moderne opvoeding zou te weinig sprake zijn van discipline. Naar zijn mening zou Brinkman er hetzelfde over denken: 'Ik zie een tendens in de samenleving naar individualisme, zo niet egocentrisme. Elco en ik vinden dat zorgwekkend' (*de Volkskrant*, 2 januari 1993). Later zei hij voor de VARA-radio dat kinderen tekort zouden komen wanneer hun moeder buitenshuis werkte. Zijn uitspraken vielen slecht binnen het CDA. De jongerenorganisatie CDJA vroeg zich af 'van welke maatschappijvisie de heer Hillen uitgaat. Toch niet een christen-democratische?' (*CDActueel*, 6 februari 1993). Voorzitter mevr. T. Jongma-Roelants van het CDA-Vrouwenberaad kwam eveneens in verzet tegen de opvattingen van de 'fundamentalist' Hillen.

Na een optreden van Hillen voor de televisie, waar hij zei dat veel werkende vrouwen met kinderen hun problemen afschuiven op niet-werkende vrouwen, greep partijvoorzitter W.G. van Velzen in. Hij vroeg zich publiekelijk af 'of Hillen de meest aangewezen persoon is om opvattingen van het CDA op het gebied van gezin, kinderen en kinderopvang naar buiten te brengen' (*NRC-Handelsblad*, 2 maart 1993).

euthanasie

In februari had de Tweede Kamer de nieuwe Wet op de Lijkbezorging aangenomen, waarmee euthanasie geregeld werd. Enige tijd later werd daarop door het Vaticaan in felle bewoordingen gereageerd. Op 18 februari vergeleek de Vaticaanse ethicus monseigneur Sgreccia de Nederlandse euthanasiepraktijk met de situatie in Hitler-Duitsland. De *Osservatore Romano* schreef op 21 februari dat Nederland onvrijwillige euthanasie zou legaliseren, die opgelegd zou worden 'aan geestelijk gestoorde en misvormde pasgeborenen'. Premier Lubbers en Tweede-Kamervoorzitter W.J. Deetman toonden zich gebelgd over het commentaar uit Rome. Volgens kardinaal Simonis lag de schuld echter voor een deel bij het CDA. Partijvoorzitter Van Velzen zou hebben toegezegd christen-democratische zusterpartijen en het Vaticaan in te lichten over de nieuwe euthanasiewetgeving, maar dit hebben nagelaten. Van Velzen wees dit verwijt van de hand. Het hoorde volgens hem niet tot de verantwoordelijkheid van het CDA om het Vaticaan te informeren.

Met de nodige moeite stemde in november de Eerste-Kamerfractie van het CDA ook in met de euthanasievoorstellen. In een brief lichtte het CDA-secretariaat partijleden in over de aangenomen wet. Nadrukkelijk werd vermeld dat de nieuwe regeling in overeenstemming was met het Program van Uitgangspunten en de laatste verkiezingsprogramma's van het CDA.

bisschop Bomers

In april zegde de Haarlemse bisschop H. Bomers in een open brief zijn lidmaatschap voor het CDA op. Naar zijn mening was de opstelling van het CDA inzake abortus en euthanasie te weinig principieel. Aanleiding vormde een artikel van het Tweede-Kamerlid A.C.H.M. de Kok in het *NRC-Handelsblad* van 18 december 1992, waarin deze in verband met het leergezag in de rooms-katholieke kerk Dostojevski's 'Groot-Inquisiteur' aanhaalde. De Kok doelde vooral op de starre kerkelijke opvattingen ten aanzien van seksualiteit. Een gesprek tussen Bomers, De Kok en Van Velzen leverde niets op, waarna Bomers bedankte als lid.

Kort na het opstappen van Bomers uitte Van Velzen felle kritiek op de Nederlandse bisschoppen. Naar aanleiding van het vertrek van bisschop Bär van

Rotterdam zei hij voor de radio, dat de bisschoppen niet in staat waren voldoende leiding te geven aan de rooms-katholieke kerk. Van Velzen riep hen op om de dialoog aan te gaan met hun achterban. Binnen de partij vielen deze uitlatingen niet goed. Op een vergadering van het partijbestuur verklaarde Van Velzen dat hij zijn uitspraken op persoonlijke titel, 'als gelovige' had gedaan.

twaalfeneenhalf-jarig bestaan CDA

Op 3 april werd in Woerden herdacht dat de oprichting van het CDA twaalfeneenhalf jaar geleden had plaatsgevonden. Partijvoorzitter Van Velzen, Tweede-Kamerfractievoorzitter Brinkman, Tweede-Kamervoorzitter Deetman en premier Lubbers hielden toespraken. De laatste spreker riep op tot meer soberheid. In het kader van de festiviteiten was er een opstelwedstrijd uitgeschreven onder leerlingen van basisscholen, over de vraag wat zij zouden doen als zij minister-president waren. De prijsvraag leverde ruim vierduizend inzendingen op.

Brinkman als opvolger van Lubbers

In mei 1992 had minister-president Lubbers verklaard in Brinkman zijn opvolger als politiek leider van het CDA te zien (zie het *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 22). Brinkman werd daarmee als 'kroonprins' aangewezen, zonder dat de partij zich daarover had uitgesproken. De aspirant-politiek leider kwam in januari onder druk te staan tijdens de WAO-crisis (zie de hoofdmomenten in deze Kroniek). Toen PvdA en CDA over de WAO niet tot een akkoord konden komen, wendde Brinkman zich tot de VVD in de veronderstelling dat Lubbers hem deze speelruimte had geboden. Terwijl de CDA-Tweede-Kamerfractie overeenstemming bereikte met de oppositiepartij, werden in het kabinet de onderhandelingen met de PvdA weer geopend. Op de achtergrond speelde Lubbers hierbij een belangrijke rol. Tijdens een overleg tussen beide coalitiepartners thuis bij minister B. de Vries van Sociale Zaken, rolde er een compromis uit de bus. Aan dit vergelijk werd het voortbestaan van het kabinet verbonden, waarna Brinkman zwichtte.

In de media werd Brinkman als de grote verliezer aangemerkt. Het dagblad *Trouw* (25 januari) sprak van een 'dodemansactie', waardoor Brinkmans kandidatuur zou 'wankelen'. Brinkman, die zich gesteund wist door zijn fractie, verweerde zich door te stellen dat 'de spelregels tijdens het spel veranderd zijn'. Hij zou daarmee op de rol van Lubbers doelen (*de Volkskrant*, 26 januari 1993). Ook van voorzitter A.J. Kaland van de CDA-fractie in de Eerste Kamer kreeg Brinkman kritiek. Kaland vond dat hij zich aan de afspraken met de VVD had moeten houden. Deze kritiek viel slecht binnen de partijtop. Partijvoorzitter Van Velzen vond Kalands opmerkingen over Brinkman 'onterecht' en meende dat Kaland zijn collega uit de Tweede Kamer had moeten steunen.

Ook na de WAO-crisis hield de kritiek op Brinkman aan. Al met al leek zijn

kandidatuur niet geheel vanzelfsprekend meer. Deze twijfel werd nog gevoed toen Lubbers meedeelde dat hij 'dolgraag door zou gaan'. Op 8 maart werd er een einde aan alle speculaties gemaakt. Het partijbestuur besloot toen op voorstel van partijvoorzitter Van Velzen Brinkman unaniem als lijsttrekker aan te wijzen. Er moest duidelijkheid komen, zo verklaarde Van Velzen, omdat in de media het beeld was ontstaan alsof het CDA zou twijfelen.

Het CDJA toonde zich verbaasd over de vroegtijdige aanwijzing van de nieuwe lijsttrekker. De jongeren vonden dat hiermee 'de interne partijdemocratie geen recht is gedaan' (*CDActueel*, 27 maart 1993). Met name het feit dat de voordracht niet was geagendeerd, schoot het CDJA in het verkeerde keelgat. Op deze wijze was raadpleging van de achterban door de kamerkringvoorzitters niet mogelijk geweest. Daarnaast telde voor het CDJA ook de inhoud. In een open brief vroegen de jongeren aan Brinkman zich volledig in te zetten voor het vertalen van de christen-democratische beginselen in praktische politiek.

De partijraad van 15 mei keurde zonder tegenstem de voordracht goed. Het partijcongres van 29 januari 1994 zou Brinkman formeel als lijsttrekker aanwijzen.

In november kwam het leiderschap van Brinkman onder vuur te liggen, toen hij terug wilde komen op de WAO-kwestie. Op een spreekbeurt bracht hij de 'bestaande gevallen' ter sprake, die bij de wetwijzigingen in de zomer van 1993 waren ontzien. In de Tweede Kamer bleek vervolgens niemand voor nieuwe ingrepen te voelen. Ook op de partijraad van 27 november werd duidelijk dat de WAO bij het CDA-kader gevoelig lag. Hetzelfde gold voor de door Brinkman gepropageerde afschaffing (of eventueel verlaging) van het minimumloon. Bij de opstelling van het verkiezingsprogramma bleek de CDA-achterban niet bereid Brinkman hierin te volgen (zie hier onder 'verkiezingsprogramma').

Tegelijkertijd kwam er vanuit de partij ook meer kritiek op de presentatie van Brinkman. Het accent dat hij legde op zijn beeldvorming, werd door prominente CDA-ers gekritiseerd. Minister De Vries en staatssecretaris van VROM E. Heerma verweten Brinkman in interviews in *Vrij Nederland* (25 december 1993) te veel met showelement en glamour bezig te zijn.

opvolging Brinkman

Met de aanwijzing van Brinkman als politiek leider, waardoor hij naar alle waarschijnlijkheid na de kamerverkiezingen in 1994 premier zou worden, begonnen de speculaties over zijn opvolging als voorzitter van de Tweede-Kamerfractie. Het CDA-Vrouwenberaad liet weten een vrouwelijke kandidaat te wensen. In ieder geval zou de nieuwe voorzitter van katholieke huize moeten zijn, gezien de verdeling van de topfuncties over de diverse CDA-bloedgroepen. In april gaf de staatssecretaris van Economische Zaken mevr. Y.M.C.T. van Rooy - die al langer genoemd werd als mogelijke kandidaat - in het blad *Interruptie*

(april 1993) van de CDA-jongeren te kennen geen ambities te hebben. Verder werden als mogelijke kandidaten genoemd het Tweede-Kamerlid J.G. de Hoop Scheffer, de vice-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie F.L.A.J. Wolters, en minister van Justitie E.M.H. Hirsch Ballin.

Lubbers

Op 17 juli was Lubbers elfeneenhalf jaar achtereen minister-president. Hiermee was hij de langst zittende premier sinds 1848. In het in het najaar verschenen *Jaarboek 1993-1994 CDA* maakte Lubbers de balans op van zijn beleid vanaf 1982. Hij eindigde zijn 'politiek testament' met een 'vernieuwde agenda voor de toekomst'. Hierop prijkten bovenaan onderwerpen als werkloosheid en immigratie.

'Program van Uitgangspunten'

Op 14 en 15 mei werden de partijraad en het partijcongres van het CDA gehouden. Centraal op beide bijeenkomsten stond de vaststelling van het 'Program van Uitgangspunten', het beginselprogram van het CDA. Het ontwerp hiervoor, dat was voorbereid door een commissie onder leiding van Tweede-Kamervoorzitter Deetman, werd door het congres uiteindelijk unaniem aanvaard. De CDJA-jongeren kregen geen steun voor hun poging om de ontwikkelingshulp 'zuiver te houden'. Zij wilden deze tot de armste landen beperken en de financiële middelen niet mede bestemmen voor landen 'die niet in staat zijn op eigen kracht hun economische en ecologische ontwikkeling op gang te brengen', zoals de Midden- en Oosteuropese landen.

verkiezingsprogramma

In oktober 1992 was een commissie onder leiding van oud-minister G.J.M. Braks ingesteld, die het ontwerp-verkiezingsprogramma moest opstellen. Terwijl de commissie daarmee bezig was, verschenen enkele partijrapporten die bouwstenen voor het programma aanleverden. Op 24 maart zag het rapport *De komende kabinetsperiode* het licht, dat werd betrokken bij de opstelling van de financiële paragraaf van het program. Een studiegroep onder leiding van oud-premier J. Zijlstra pleitte ervoor dat de overheidsuitgaven de komende kabinetsperiode niet sterker zouden stijgen dan de inflatie. Bij een groeiende economie zou er door deze bevrozing geld vrijkomen voor verlaging van zowel lastendruk als financieringstekort.

In juli werd het rapport *Schepping en rentmeesterschap* over het milieubeleid gepresenteerd. Het was opgesteld door een studiecommissie onder voorzitterschap van C.W. van der Wal. In het rapport werd gepleit voor afname van de mondiale bevolkingsgroei door geboortenbeperking.

Op 20 augustus kwam het ontwerp-verkiezingsprogramma *Wat echt telt* uit. Hierin stonden werkgelegenheid, veiligheid en milieu centraal. Ondere andere werd afschaffing of - wanneer dat door internationale verplichtingen niet zou kunnen - verlaging van het minimumloon voorgesteld, alsmede vergroting van het verschil tussen lonen en uitkeringen. Ook werden vergaande bezuinigingen aangekondigd. Met deze maatregelen hoopte het CDA de werkgelegenheid te bevorderen. Commissievoorzitter Braks typeerde het ontwerp bij de presentatie als een 'afscheid van het naoorlogse verleden' (*Trouw*, 21 augustus 1993). Deze opmerking beviel premier Lubbers niet zo. Hij noemde zijn kabinet een 'waterscheiding' en zag geen verschil tussen het CDA-programa en zijn beleid.

De reacties op het ontwerp liepen uiteen. Coalitiegenoot PvdA kantte zich tegen de voorgestelde vergroting van de inkomensverschillen, maar zag wel perspectieven op een continuering van de regeringssamenwerking. Het CNV noemde het programma 'bikkelaarhard'. De voorstellen over het minimumloon leidden tot negatieve reacties binnen het CDA, onder anderen van CDA-minister De Vries van Sociale Zaken en premier Lubbers. Het CDA-Vrouwenberaad en het CDJA kwamen eveneens in het geweer. Nadat ook vele afdelingen van hun afkeuring hadden blijk gegeven, besloot het partijbestuur in december het voorstel voor afschaffing van het minimumloon te laten vallen. Aan de mogelijkheid van een verlaging werd wel vastgehouden.

Het CDJA was verder ook nogal kritisch in zijn oordeel over het ontwerp. 'Wat niet echt telt in dit ontwerp-programa zijn de lagere inkomens, het milieu en ontwikkelingssamenwerking', zo schreef voorzitter J. de Vries in *CDA Actueel* (28 augustus 1993). Hij voegde daaraan toe dat ook jongeren en allochtonen er weinig van te verwachten hadden. Het CDA-Vrouwenberaad toonde zich positiever, maar plaatste ook enkele kanttekeningen. Het partijcongres van 29 januari 1994 zou het programma definitief vaststellen.

kandidaatstelling verkiezingen Tweede Kamer en Europees Parlement

In het voorjaar startte het dagelijks bestuur de voorbereiding voor de kandidaatstelling voor de verkiezingen voor Tweede Kamer en Europees Parlement. Uitgangspunt was dat een derde van het aantal leden van de beide fracties zou doorstromen. Verder streefde men ernaar de fracties voor een derde uit vrouwen te laten bestaan. In een advertentie in de *CDA-krant* werden partijleden opgeroepen te solliciteren. Eind september werden aan de hand van de binnengekomen reacties van de afdelingen en de sollicitatiebrieven de groslijsten opgesteld. Zittende parlementariërs alsmede bewindslieden (voor de kamerverkiezingen) werden aan de lijsten toegevoegd. Begin november stelde het dagelijks bestuur de advieslijsten vast. Dit geschiedde mede aan de hand van de adviezen van de sollicitatiecommissie, die werd voorgezeten door mevrouw W. van Montfrans. Op de advieslijst voor de kamerverkiezingen kwamen zeventien van

de 54 CDA-kamerleden niet meer voor, waarmee de gewenste doorstroming gerealiseerd werd. De tweede plaats - na lijsttrekker Brinkman - werd ingenomen door minister Hirsch Ballin. Mevr. Van Rooy1 kreeg de derde positie toebedeeld. Vervolgens hechtte het versterkte partijbestuur zonder al te veel wijzigingen zijn goedkeuring aan de lijst. Daarna was het woord aan de afdelingen. Op 12 januari 1994 zouden de definitieve lijstvolgordes bekend worden. Het congres van 29 januari zou ten slotte de beide kandidatenlijsten bekrachtigen.

lijsttrekker Europese verkiezingen

Op 13 oktober wees het dagelijks bestuur minister van Verkeer en Waterstaat mevr. H. Maij-Weggen als kandidaat-lijsttrekker voor de Europese verkiezingen aan. De commissie onder leiding van oud-premier B.W. Biesheuvel, die zich met de kandidatenselectie voor deze verkiezingen bezighield, had hiertoe geadviseerd. Partijvoorzitter Van Velzen was ook in de race voor het lijsttrekkerschap. Hij trok zich echter terug nadat het vertrouwelijke advies van de commissie-Biesheuvel was uitgelekt. Zo wilde hij voorkomen dat zijn kandidatuur zou leiden 'tot een discussie over de vraag in welke mate de verschillende schakeringen binnen het CDA zich kunnen herkennen', aldus Van Velzen in een verklaring (*CDA-krant*, 23 oktober 1993). Op 27 november deed de partijraad de definitieve voordracht aan het partijcongres van 29 januari 1994.

Op 8-10 december werd in Brussel het programma van de Europese Volkspartij (EVP) vastgesteld, waarmee de Europese christen-democraten de verkiezingen ingaan. Hierin spraken zij zich uit voor een federaal en democratisch Europa. Voor het ontwerp tekende een commissie onder leiding van de voormalige minister-president van België, W. Martens.

bestuurlijke integriteit

In 1993 hield het CDA zich bezig met het probleem van de bestuurlijke integriteit. In het modelgemeenteprogram werd door de CDA-bestuurdersvereniging een gedragscode voor lokale bestuurders bepleit. Door de gemeenteraden zou een leidraad moeten worden opgesteld voor bestuurders en ambtenaren 'met het oog op hun optreden ten opzichte van contractpartijen van de gemeente'. De partijraad van 14 en 15 mei sprak zich ervoor uit dat de partij hoge eisen zou stellen aan de 'bestuurlijke ethiek'.

Op 13 november sprak de ledenraad van de Bestuurdersvereniging van het CDA over politieke en bestuurlijke integriteit aan de hand van de notitie *Een steekpenning bederft het hart* (de titel was ontleend aan het bijbelboek Spreuken). Hierin werd gepleit voor de invoering van een gedragscode met afspraken over de handelwijze van bestuurders en ambtenaren in hun relaties met het bedrijfsleven. Op de bijeenkomst sprak oud-minister C.P. van Dijk. Hij riep de gemeenteraden op om burgemeesters, wethouders en ambtenaren actiever te

controleren.

partijfinanciën

Eind oktober meldde het dagblad *De Limburger* dat het CDA-Limburg financiële bijstand zou krijgen van het bedrijfsleven ten behoeve van verkiezingscampagnes. Deze giften (jaarlijks ongeveer vijftienduizend gulden) zouden worden doorgesluisd via het Dr. Nolensfonds, een aan het Limburgse CDA gelieerde stichting. Het gewestelijk bestuur van het CDA in Limburg ontkende de berichten, maar gaf toe dat er door individuele leden fouten konden zijn gemaakt. Wel zou de regionale partijorganisatie tegen een aanmerkelijk gereduceerd tarief het pand waarin haar bureau was gevestigd, van de Nolensstichting huren. Het landelijk partijbestuur wees de regionale organisatie op de partijrichtlijnen - die financiële donaties boven de vijfduizend gulden verboden -, maar zag af van een intern onderzoek. Een paar dagen later werd daartoe echter toch besloten vanwege de 'aanhoudende geruchten'. Senator C.P. van Dijk werd daarmee belast. Hij zou in januari 1994 verslag uitbrengen.

verwante instellingen en publikaties

In februari verscheen de notitie *Het CDA over sociale zekerheid*, waarin achtergrondinformatie werd gegeven over de ontwikkelingen rond de nieuwe WAO-wetgeving.

Vlak voor het parlementaire slotdebat over de voorstellen van de subcommissies-Deetman (zie hierboven onder 'hoofdmomenten') zag in oktober het rapport *De christen-democratie, bestuurlijke en staatkundige vernieuwing* het licht. Het rapport, dat was opgesteld door een commissie onder voorzitterschap van vice-partijvoorzitter R.H. van de Beeten, was bedoeld als een bijdrage aan de discussie over bestuurlijke en staatkundige vernieuwing. Door de commissie werd onder meer opheffing van de ministeries van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (WVC) en van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM) bepleit. De taken van deze departementen moesten bij andere ministeries worden ondergebracht.

Op 12 februari hielden het Wetenschappelijk Instituut en de Commissie Buitenland in samenwerking met de EVP-fractie van het Europees Parlement een studiedag over Joegoslavië. Op 30 oktober werd door het Wetenschappelijk Instituut een studieconferentie georganiseerd over het rapport *Schepping en rentmeesterschap* (zie hierboven onder 'verkiezingsprogramma'). Verder publiceerde het Wetenschappelijk Instituut nog het rapport *Europa en maatschappelijke organisaties*, dat handelde over de positie van maatschappelijke organisaties binnen het kader van de Europese integratie.

In februari verscheen onder auspiciën van de CDA-bestuurdersvereniging het

nieuwe modelprogram van het CDA voor de raadsverkiezingen van 1994, *Duurzaam vernieuwen* geheten. Het program was opgebouwd rond vier thema's: 'een veilige, een sterke, een schone en een activerende gemeente'.

Op 24 april belegde de CDA-bestuurdersvereniging samen met het Wetenschappelijk Instituut een conferentie over het belang van identiteitsgebonden en levensbeschouwelijk georiënteerde maatschappelijke organisaties. Ter voorbereiding van deze bijeenkomst verscheen de discussienota *Identiteit. Een uitdaging voor provincie- en gemeentebestuurders*.

Ook in april verscheen het eindrapport van de commissie-Verbree II, *Naar een vernieuwd openbaar bestuur*. Deze commissie was ingesteld door het CDA en de CDA-bestuurdersvereniging en stond onder het voorzitterschap van J. Verbree, burgemeester van Capelle aan den IJssel. In het rapport werd een lans gebroken voor de geleidelijke invoering van minstens twintig nieuwe intermediaire bestuurslichamen. Deze 'provincies-nieuwe-stijl' zouden een direct gekozen bestuur moeten hebben.

Op 5 juni kwam de algemene ledenvergadering van het CDJA bijeen. Voorzitter J. de Vries ging in zijn toespraak uitgebreid in op het verkiezingsjaar 1994. Naar zijn mening nam de CDA-fractie in de Tweede Kamer meer en meer afstand van het kabinet. Op deze wijze werd de 'paarse coalitie' zonder CDA minder denkbeeldig, aldus De Vries. Verder voerden minister Hirsch Ballin en kamervoorzitter Deetman het woord.

In het voorjaar publiceerde het CDA-Vrouwenberaad de discussienota *Vernieuwd ouderschap* en de brochure *Kinderopvang. Luxe of noodzaak?*. In november verscheen het eerste nummer van *Vrouw en politiek*, het eigen kwartaalblad van het CDA-Vrouwenberaad. Op 2 oktober vond de ledendag van het CDA-Vrouwenberaad plaats, met als thema het minderhedenbeleid. Voorafgaande aan de bijeenkomst werd de nota *Minderhedenbeleid - hoe nu samen echt verder* uitgebracht.

Naast het Vrouwenberaad gingen er in het land her en der 'CDA-Vrouwen-netwerken' van start. Op 15 september had de landelijke CDA-Vrouwen-netwerkdag plaats. Vanuit het CDA-Vrouwenberaad werd dit initiatief met enige reserves gadegeslagen. Wanneer de netwerken zich zouden inzetten voor grotere participatie van vrouwen in het CDA, dan werd dat toegejuicht. Het Netwerk moest echter niet de inhoudelijke en vormende taken van het Vrouwenberaad gaan overnemen.

personalia

H. van den Broek legde op 2 januari 1993 zijn functie van minister van Buitenlandse Zaken neer. Hij werd Europees Commissaris voor de buitenlandse politieke betrekkingen. Van den Broek was in 1982 minister geworden. Zijn vertrek kwam onverwachts. Tot zijn opvolger werd de Leidse hoogleraar volkenrecht P.H. Kooijmans benoemd. Kooijmans was in 1973-1977 in het kabinet-Den

Uyl staatssecretaris van Buitenlandse Zaken geweest en was afkomstig uit de ARP.

In februari stapte de Maastrichtse wethouder van publieke werken J. in de Braekt op, nadat hij was verdacht van het aannemen van steekpenningen.

Met ingang van 1 juli werd staatssecretaris van Defensie B.-J.M. Baron van Voorst tot Voorst benoemd tot Commissaris der Koningin in Limburg. A.B.M. Frinking, sinds 1977 lid van de Tweede Kamer, nam op 1 juni zijn functie over. Van Voorst tot Voorst volgde E.M. Mastenbroek op, die vanaf 1990 gouverneur was. Eerder had oud-minister Braks afgezien van de kandidatuur voor het gouverneurschap. Hij werd door de regering kandidaat gesteld voor de functie van directeur-generaal van de FAO, de voedsel- en landbouworganisatie van de Verenigde Naties, maar bleek in november bij de verkiezing kansloos.

Op 2 juni overleed F.J.F.M. van Thiel. Hij was van 1948 tot 1952 lid van de Tweede Kamer voor de KVP. In de jaren 1952-1956 maakte hij als minister van Maatschappelijk Werk deel uit van het tweede kabinet-Drees. Na zijn ministerschap keerde hij weer terug naar de Tweede Kamer, waarvan hij tot 1972 lid van was. Van 1963 tot zijn vertrek was hij kamervoorzitter.

In december legde de voorzitter van de CDA-Eerste-Kamerfractie A.J. Kaland zijn functie neer. Hij was vanaf 1977 lid van de senaat en sinds 1988 voorzitter van de CDA-fractie. In die functie was hij meerdere malen in aanvaring gekomen met het kabinet. Bij zijn afscheid sprak senaatsvoorzitter H.D. Tjeenk Willink met respect over het doorzettingsvermogen van de 'koppige Zeeuw'. Als fractievoorzitter werd Kaland opgevolgd door L.M. van Leeuwen, de laatste voorzitter van de CHU (1977-1980).

In november werd burgemeester W. Vossen van Gulpen veroordeeld wegens corruptie, valsheid in geschrifte en belastingfraude. Tevens werd hij voor vijf jaar uit zijn ambt ontzet. Vossen ging in hoger beroep.

Op 19 december overleed A. Veerman, oud-staatssecretaris van Onderwijs (1973-1975) in het kabinet-Den Uyl en lid van de Tweede Kamer in 1962-1963, 1967-1973 en 1975-1981. Veerman was in de jaren 1968-1973 voorzitter van de ARP. Hij spande zich in voor de totstandkoming van het CDA en bedacht de naam voor deze nieuwe partij.

In december werd het Tweede-Kamerlid J.G.H. Krajenbrink benoemd tot burgemeester van Woudenberg. Hij was in 1981 lid geworden van de Tweede Kamer.

Democraten '66 (D66)

Het electorale hoogtij voor D66 in de opiniepeilingen hield in 1993 aan. Ook het ledental nam toe: van 13.000 naar 14.000. Het verkiezingsjaar 1994 wierp zijn schaduw vooruit: in juli schreef de partij een prijsvraag uit voor het ontwerpen van een verkiezingsaffiche. Maar liefst 371 kunstenaars en ontwerpers rea-

geerden. Het winnende affiche toonde de foto van een groot oor, symbool van een partij die door naar de mensen te luisteren de kloof tussen burger en bestuur wil overbruggen.

gemeenteraadsverkiezingen

Op lokaal niveau nam D66 de voorbereiding voor de gemeenteraadsverkiezingen ter hand. In juni hield de partij een politieke actiemaand onder het motto 'D66 toetst contouren verkiezingsprogramma'. Ongeveer vijftig nieuwe afdelingen die nog geen raadsfractie hadden, deden aan de actie mee. Het doel ervan was enerzijds het betrekken van plaatselijke bevolking en organisaties bij de totstandkoming van het verkiezingsprogramma. Anderzijds konden de nieuwe afdelingen zo ervaring opdoen in het organiseren van politieke activiteiten.

In de Rotterdamse deelgemeente Hoogvliet ging D66 een zeer nauwe samenwerking aan met de PvdA. Niet alleen zouden ze bij de gemeenteraadsverkiezingen met een gecombineerde lijst uitkomen, maar ook de ledenvergaderingen van beide partijen zouden voortaan gezamenlijk gehouden worden. Van Mierlo en PvdA-voorzitter F. Rottenberg lieten in een reactie weten dat aan de samenwerking geen enkele landelijke betekenis mocht worden gehecht.

ledenonderzoek

Begin juli werd de uitslag bekend van een groot onderzoek naar de achterban van D66, uitgevoerd door de VNU-dagbladengroep in samenwerking met de partij. Circa 3.500 van de 14.000 leden deden er aan mee. Enkele opvallende resultaten: een meerderheid van 66% was ervoor dat Tweede-Kamerlid G.-J. Wolffensperger Van Mierlo als partijleider op zou volgen (tegen 14% voor Tweede-Kamerlid J. Kohnstamm); 41% was na 1989 lid geworden en maar liefst 57% ambieerde de functie van volksvertegenwoordiger. Het milieu was het belangrijkste politieke item voor de leden. Opvallend was dat niet veel meer dan 11% bestuurlijke vernieuwing - een typisch D66-onderwerp - het belangrijkste probleem vond. Driekwart van de leden toonde zich voorstander van een paarse coalitie (met PvdA en VVD).

verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen

Begin oktober publiceerde D66 *Ruimte voor de toekomst*, het ontwerpverkiezingsprogramma voor de Tweede-Kamerverkiezingen. In het ontwerp werd voorgesteld om in totaal tien miljard gulden te bezuinigen en het financieringstekort verder te verlagen. Voorts dienden er milieueffingen te worden ingevoerd; deze lastenverzwaring zou gecompenseerd kunnen worden door een lagere inkomstenbelasting. Het minimumloon mocht volgens het

ontwerp-program niet verlaagd worden; de koppeling tussen lonen en uitkeringen moest deels gehandhaafd blijven. De Betuwelijn zou gedeeltelijk ondergronds moeten worden aangelegd en uitbreiding van Schiphol kon slechts plaatsvinden na het toetsen aan milieu-eisen. Behalve voor de van D66 bekende staatsrechtelijke hervormingen pleitte het programma ook voor meer invloed van het maatschappelijk middenveld. Hierbij werd meer gedacht aan kritische consumentenorganisaties dan aan instellingen op levensbeschouwelijke grondslag.

Volgens Van Mierlo was het programma opgesteld met een mogelijke deelname aan een volgend kabinet in het achterhoofd. Het leverde de partij de vrij algemene kritiek op dat het weinig vernieuwend en 'zo vlak was als het Nederlandse landschap', aldus FNV-voorzitter J. Stekelenburg. Van Mierlo reageerde getergd: 'Wij moeten voortdurend amuseren. Wij moeten fris zijn en altijd met nieuwe dingen komen. Waarom?' (*Volkskrant*, 14 oktober).

verkiezingsprogramma Europese verkiezingen

De algemene ledenvergadering van 30 en 31 oktober boog zich over het ontwerp-verkiezingsprogramma voor de Europese verkiezingen. In het programma met als titel 'D66 voor een duurzaam, democratisch en open Europa' koos de partij voor 'meer en betere Europese samenwerking', hetgeen iets anders was dan 'eenheidsworst'. Culturele, politieke en sociale diversiteit vormden juist de 'kracht en aantrekkelijkheid' van Europa. Nationalisme als ideologie moest echter bestreden worden, aldus het program. Het werd zonder belangrijke wijzigingen vastgesteld.

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen

Ook met de kandidaatstelling voor de Tweede-Kamerverkiezingen werd in 1993 een begin gemaakt. Conform de een jaar eerder genomen besluiten van de algemene ledenvergadering had de vaststelling van de kandidatenlijst in twee rondes plaats (zie *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 28-29). In de eerste ronde konden alle stemgerechtigde leden zich schriftelijk uitspreken over de 147 kandidaten die zich aangemeld hadden (de zittende kamerleden waren hier niet bij). Tijdens drie presentatiebijeenkomsten in oktober en november kregen de nieuwe kandidaten de gelegenheid zich te profileren. In november werd de uitslag van de eerste ronde bekend. Als eerste eindigde de Utrechtse ex-wethouder mevr. N. van 't Riet. Opvallend waren de hoge plaatsen die de (ex)-journalistes M. de Koning (voormalig verslaggeefster van het NOS-journaal), M. Romme (vroeger redactrice van het *NRC-Handelsblad*), free-lance-journaliste P. van der Ven en G. Roethof, politiek redactrice bij het opinieweekblad *HP/De Tijd*, kregen

toebedeeld. Deze laatste werd overigens vanwege haar politieke ambities door het weekblad ontslagen. Een stemadviescommissie - ingesteld door de algemene ledenvergadering van maart - moest vervolgens zorgen voor een evenwichtige samenstelling van de lijst. Begin december werd het advies van de commissie onder voorzitterschap van PTT-topman W. Dik bekend: Van 't Riet kwam slechts in aanmerking voor een plaats tussen de 26 en 35. De journalistes waren op onverkiesbare plaatsen gezet of kwamen op de lijst niet meer voor. Aan de hand van het stemadvies konden de leden zich tijdens de tweede ronde schriftelijk uitspreken over zeventig uit de eerste ronde geselecteerde kandidaten aangevuld met twaalf herkiesbare kamerleden (elf uit de Tweede Kamer en één uit de Eerste Kamer).

De kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen kwam in één ronde tot stand. Veertig kandidaten melden zich aan. Onenigheid ontstond er over de beoogde lijsttrekker. De stemadviescommissie onder leiding van J. Terlouw, Commissaris der Koningin in Gelderland, plaatste L.J. Brinkhorst - voormalig fractieleider en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken in het kabinet-Den Uyl - bovenaan op de voordracht, nog voor de zittende europarlementariër J. Bertens, die evenals Brinkhorst het lijsttrekkerschap ambieerde. Dit was tegen de reglementen, die bepaalden dat de commissie alleen een kopgroep van kandidaten in alfabetische volgorde mocht noemen. Nadat een geschillencommissie had ingegrepen gebeurde dit laatste alsnog. Beide kandidatenlijsten (voor de Tweede Kamer en het Europees Parlement) zouden in januari 1994 door een schriftelijke stemming onder de leden vastgesteld worden. De algemene ledenvergadering zou begin februari de lijsttrekkers kiezen.

partijbijeekomsten

Op 20 maart kwam de algemene ledenvergadering bijeen. Twee onderwerpen stonden er centraal. Het eerste betrof de reorganisatie van het binnenlands bestuur. In de nota van het hoofdbestuur die ter discussie stond, werd gepleit voor drie volwaardige bestuurslagen: nationaal, gemeentelijk en daartussenin een provincie (nieuwe stijl) of een regio. Een aantal fractievoorzitters uit de Provinciale Staten had hierop een aanvullende notitie geschreven, omdat naar hun mening in de bestuursnota enkele aspecten onderbelicht waren gebleven. De vergadering sprak zich vrijwel unaniem uit voor drie bestuurslagen, die een directe democratische legitimatie dienden te krijgen. De vorming van landsdelen werd conform de bestuursnota afgewezen; voor taken die de grenzen van de regio's overschreden kon gebruik gemaakt worden van interregionale samenwerking.

Het tweede thema van de ledenvergadering was Europa. De notitie *Europa: quo vadis?* van het wetenschappelijk bureau diende als basis voor de discussie. De

vergadering sprak zich uit voor een verhoging van de Nederlandse hulp aan de Midden- en Oost-Europese landen. Bovendien moesten die landen vrije toegang tot de Westeuropese markten krijgen. Ook het NAVO-lidmaatschap moest voor democratische rechtsstaten in Midden- en Oost-Europa openstaan.

Een belangrijke actuele politieke motie die aan de orde kwam betrof de mogelijke deelname van D66 aan de Liberaal Democratische Fractie in het Europees Parlement. De vergadering sprak haar voorkeur uit voor samenwerking met links-liberale partijen en burger-democratische-bewegingen. Indien dit niet mogelijk was, zou op een later tijdstip bekeken worden of aansluiting bij de Liberaal Democratische Fractie wenselijk was (zie ook de bijdrage van A.P.M. Lucardie elders in dit Jaarboek). De genomen besluiten vormden de basis van het Europese verkiezingsprogramma.

Op 8 mei hield D66 een studiedag in het informatiecentrum van Schiphol. Centraal stond de vraag of de uitbreiding van Schiphol tot '*mainport*' (een luchthaven met veel intercontinentaal luchtverkeer) wel te verenigen was met het idee van duurzame ontwikkeling. De studiedag vormde het vervolg van een discussie die op de algemene ledenvergadering van 28 november 1992 gevoerd was (zie *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 28).

Op 30 en 31 oktober vond het eerste congres 'nieuwe stijl' plaats, met veel ruimte voor discussie en cultuur. Zo waren er forumdiscussies ('*fringe-meetings*') over onder andere het basisinkomen, bestuurlijke vernieuwing, kerntaken van de overheid en de toekomst van de Nederlandse taal. Tevens verzorgde het Opleidingscentrum (het vormings- en scholingsinstituut van D66) '*masterclasses*' waarbij ervaren discussianten in debat gingen met jonge partijleden. De algemene ledenvergadering boog zich verder over het programma voor de Europese verkiezingen (zie hierboven) en over het migratiebeleid. Een partijcommissie onder leiding van H. Jeekel had over dit onderwerp een congresstuk opgesteld, waarin migratie aanvaard werd als een normaal verschijnsel. De auteurs konden zich in beginsel verenigen met het huidige toelatingsbeleid, maar toonden zich voorstander van een stringenter integratiebeleid in fasen ten aanzien van de migranten die waren toegelaten. De vergadering nam het congresstuk zonder ingrijpende wijzigingen aan. Ook Van Mierlo sprak in zijn rede over het migratiebeleid. Hij pleitte voor een Europees aanpak van het asielprobleem.

partijorganisatie

In november publiceerde de door het hoofdbestuur ingestelde werkgroep partijorganisatie (POR) een rapport voor intern gebruik getiteld *Nieuwe lijnen*. Aanleiding voor de nota was de gestaag groeiende aanhang van D66. De centrale vraag was hoe men met een organisatie bestaande uit vrijwilligers toch een grotere professionalisering kon bewerkstelligen. Een belangrijke conclusie was dat de communicatie tussen de verschillende partijorganen verbeterd en de

afstand tussen partijtop en basis verkleind moest worden. Bovendien zou de partij zich meer op de buitenwereld, de kiezer, moeten gaan richten in plaats van op de leden.

Gruijters en het asielbeleid

H. Gruijters, burgemeester van Lelystad en één van de oprichters van D66, kwam in oktober in opspraak door zijn pleidooi voor een toelatingsstop voor asielzoekers, omdat Nederland te vol zou worden. Ook stelde hij voor om vluchtelingen uit het voormalige Joegoslavië terug te sturen. Op hun najaarscongres leverden de Jonge Democraten scherpe kritiek op de uitspraken van Gruijters. Ook Van Mierlo nam in zijn rede op de algemene ledenvergadering van oktober in bedekte termen afstand van zijn partijgenoot. In tegenstelling tot Gruijters achtte hij Nederland niet te vol.

verwante instellingen en publikaties

In mei bracht de SWB het rapport *In goede banen* over het migratievraagstuk uit. Het was geschreven door een projectgroep onder leiding van de Utrechtse hoogleraar multi-etnische studies H. Entzinger en zou gebruikt worden in de discussie over de migratieparagraaf van het nieuwe verkiezingsprogramma. Het rapport stelde dat het Nederlandse migratiebeleid ten onrechte gericht was op aanscherping van het toelatingsbeleid. De politiek zou zich veel meer moeten concentreren op de integratie van migranten in de samenleving, want op dat gebied dreigden de grootste problemen, aldus de projectgroep. Eveneens in mei verscheen bij de SWB *Denken over democratie. Van forum naar partnerschap*. Hierin werd een lans gebroken voor een 'partnerschapsdemocratie', waarin niet langer alleen de politiek de burger inschakelt, maar burgerlijke initiatiefgroepen ook de steun van de politiek inroepen. In juli publiceerde de SWB *Op zoek naar publiek*, over het omroepbestel. De nota pleitte ervoor dat nog slechts één publiek televisienet - met programma's van hoge kwaliteit - volledig bekostigd zou worden uit de omroepmiddelen. De twee overige netten zouden hun inkomsten vooral moeten verwerven door middel van reclame en sponsoring.

De Jonge Democraten kozen op hun congres van 25 april een nieuwe voorzitter: mevr. H. de Vos volgde voorzitter ad interim R. van den Brink op. Zij was de eerste vrouwelijke voorzitter van de jongerenorganisatie. Begin april hielden de Jonge Democraten een campagneweek om jongeren meer bij de politiek te betrekken. De campagne had als belangrijkste thema de paarse coalitie. In oktober publiceerden de Jonge Democraten een politiek manifest, getiteld *Als het aan ons ligt*. Het was een kritiek op en alternatief voor de verkiezingsprogramma's van de verschillende partijen (inclusief D66). De jongeren spraken zich in

het manifest niet alleen uit voor de vorming van een paarse coalitie; ook een combinatie met GroenLinks moest tot de mogelijkheden behoren.

De Bestuurdersvereniging hield op 5 juni haar algemene ledenvergadering. Thema van de bijeenkomst was de bestuurlijke vernieuwing.

Het Politiek Scholings- en Vormingsinstituut (PSVI) kreeg in september een nieuwe naam en ging Opleidingscentrum D66 heten. De naamsverandering had geen inhoudelijke consequenties.

Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)

Het GPV bestond in 1993 vijfenveertig jaar, maar besteedde daaraan geen speciale aandacht. Wel stond men stil bij het feit dat G.J. Schutte op 10 december twaalfeneenhalf jaar fractievoorzitter van het GPV in de Tweede Kamer was geweest. Een belangrijke gebeurtenis was verder het afronden van de partijdiscussie over het toelatingsbeleid. Het GPV besloot namelijk de formele barrières voor het partijlidmaatschap van niet-vrijgemaakten weg te nemen.

euthanasiewet en Algemene Wet Gelijke Behandeling

De wetsvoorstellen over euthanasie en gelijke behandeling, twee politiek zeer gevoelige onderwerpen, werden in 1993 in het parlement behandeld. Vertegenwoordigers van de fracties van GPV, RPF en SGP weerden zich danig in het debat, maar moesten met lede ogen aanzien dat beide voorstellen in het voorjaar door de Tweede Kamer werden aangenomen. De drie fracties toonden zich geschokt over de wijze waarop ze in het debat over de anti-discriminatiewet behandeld werden. Schutte sprak in *HP/De Tijd* van 2 april van een trendbreuk: 'De overheid was altijd zeg maar ethisch neutraal. Dales (minister van Binnenlandse Zaken) heeft... in feite een staatsethos ingevoerd, omdat haar uitleg van de bijbel tot exegese van wetgeving is gemaakt, die ook in onze kring dwingend is. Dat is ongekend.' Eerder al hadden de drie fracties tijdens de behandeling van de euthanasiewet van het CDA-Tweede-Kamerlid V.A.M. van der Burg het verwijt te horen gekregen dat ze zich met hun verzet buiten de rechtsorde hadden geplaatst.

toelatingsbeleid

In december 1992 publiceerden de Centrale Verbondsraad (CVR) en Generale Verbondsraad (GVR), de beide landelijke bestuursorganen van het GPV, de nota *Eenheid in beleid: over de toelating van leden tot het GPV*. Dit stuk was de herziene versie van de in januari van dat jaar verschenen beleidsnotitie getiteld *Relatie lidmaatschap GPV en omvang kiezerscorps* (zie ook *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 32). De inhoud bleef in grote lijnen hetzelfde, maar enkele

onderdelen van de notitie werden verduidelijkt. In het stuk werden twee voorstellen gedaan, waarover de komende Algemene Vergadering zich definitief moest uitspreken. Het ene betrof een wijziging van artikel 6 lid c van de landelijke statuten. De daarin opgenomen verplichting voor GVR-leden om lid te zijn van een Gereformeerde Kerk (vrijgemaakt) moest worden geschrapt. Het tweede voorstel beoogde een grotere eenheid te bewerkstelligen in het toelatingsbeleid van de plaatselijke zelfstandige politieke verenigingen. Ze werden daarom opgeroepen hun lidmaatschapseisen in overeenstemming te brengen met de beleidsnotitie en gebruik te maken van de door de GVR ten dienste van de verenigingen opgestelde 'voorbeeld'-statuten. Hierin werd van toekomstige leden slechts onderschrijving van de grondslag ('Schrift en belijdenis') van het GPV en niet lidmaatschap van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) verlangd. Daarnaast werd van aspirant-leden gevraagd dat zij op basis van het onderschrijven van de belijdenis blijf zouden geven van een streven naar kerkelijke eenheid (zie hiervoor ook het artikel van J. Hippe en G. Voerman in dit Jaarboek). De GVR ten slotte zou door middel van voorlichting aan de verenigingen het in de notitie geformuleerde toelatingsbeleid moeten bevorderen.

Op 24 april 1993 kwam de Algemene Vergadering in Zwolle bijeen om zich te buigen over deze voorstellen. De opkomst was groot: de aanwezige afgevaardigden vertegenwoordigden 87% van de leden. Ondanks het feit dat er nogal wat kritiek was op de notitie *Eenheid in beleid* en een aantal verenigingen daarom de besluitvorming wilde uitstellen, stemde uiteindelijk een ruime meerderheid van 75% in met de voorstellen. In eigen kring bleef echter verzet bestaan tegen de nieuwe koers. Men vreesde dat het GPV door het nieuwe toelatingsbeleid een 'interkerkelijke partij' zou worden. De GVR wilde de verenigingen die zich niet in het besluit konden vinden echter niet dreigen met een roeyement, maar ze op grond van de notitie overtuigen van het nieuwe beleid.

partijbijeekomsten

Behalve het toelatingsbeleid kwam op de Algemene Vergadering de verkiezing van nieuwe leden voor GVR en CVR aan de orde. L. Hordijk werd herkozen. In de plaats van S. Cnossen werd C. Catsburg in de CVR gekozen. Deze laatste nam de functie van penningmeester van H. Post over, die Cnossen als secretaris had opgevolgd. Het was de bedoeling dat Cnossen in 1994 zou worden voorgedragen als kandidaat-partijvoorzitter.

De Verbondsadviesraad (VAR) - adviserend orgaan ten behoeve van de politieke besluitvorming in Algemene Vergadering, GVR of CVR - kwam in 1993 tweemaal bijeen. Op 30 januari besprak men *Zo zijn we niet getrouwd: over de registratie van niet-huwelijkse samenlevingsvormen*, een omstreden brochure van de Groen van Prinstererstichting (zie ook *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 33). De aanwezigen wilden in meerderheid het invoeren van een registratiestelsel voor niet-huwelijkse samenlevingsvormen - hetgeen bepleit werd in de brochure - wel

in overweging nemen, maar ze waren tevens van mening dat onderbouwing en concrete invulling van het stelsel nog verbetering behoefde. De auteurs zouden gevraagd worden zich opnieuw over de problematiek te buigen, alvorens een officieel standpunt over deze kwestie in het verkiezingsprogramma verwerkt zou worden.

De VAR-bijeenkomst van 6 november discussieerde over het ontwerp-verkiezingsprogramma (zie hieronder).

Tweede-Kamerverkiezingen

Op 18 september begon het GPV met de campagne voor de in 1994 te houden verkiezingen voor gemeenteraden, Tweede Kamer en Europees Parlement. Het thema van de campagne was 'GPV: geloofwaardig'. Dit werd uitgewerkt aan de hand van het schaakspel: de partij wilde als een eenvoudige doch belangrijke pion op het schaakbord van de politiek op een geloofwaardige wijze zetten doen.

Op 30 september presenteerde het GPV zijn ontwerp-verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamer, opgesteld door een commissie onder voorzitterschap van Schutte. Het program had als titel *Om een geloofwaardige overheid*, hetgeen kritiek inhield op het volgens de opstellers ongeloofwaardige overheidsbeleid op het gebied van onder andere WAO en euthanasie. Enkele opvallende punten uit het program: verlaging van het minimumloon met 15% - gezinnen die daardoor onder het sociale minimum geraken krijgen een toeslag; drastische terugdringing van het autogebruik alsmede sluiting van het vliegveld Zestienhoven - beide vanuit milieu-overwegingen; extra bezuinigingen in de komende kabinetsperiode van elf miljard gulden, vooral door besparingen op subsidies (met name op het gebied van de kinderopvang). Op 11 december stelde de GVR zowel het verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamer als voor het Europees Parlement vast.

gemeenteraads- en Europese verkiezingen

De samenwerking van GPV met RPF en SGP op Europees en lokaal niveau kwam onder druk te staan door het in september genomen besluit van de SGP dat vrouwen op bijbelse gronden geen politieke functies behoorden te hebben (zie voor deze kwestie in de Kroniek van dit Jaarboek onder de SGP, alsmede de bijdrage van J. Hippe en G. Voerman in dit Jaarboek). Pogingen om een gezamenlijke kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen op te stellen strandden, omdat de RPF in november tijdens de Federatieraad had besloten een vrouwelijke kandidaat voor te dragen. Overleg tussen de partijbesturen van de drie partijen in december leverde geen resultaat op. In januari 1994 moesten de partijbesturen afzonderlijk een besluit nemen over een eventuele gezamenlijke deelname, die overigens deze keer extra belangrijk was omdat er dan uitzicht was

op een tweede zetel in het Europees Parlement.

Ook op plaatselijk niveau leverde het opstellen van gecombineerde lijsten soms problemen op. Waren er bij de vorige gemeenteraadsverkiezingen in 1990 vijftig gezamenlijke kandidatenlijsten, nu zouden het er waarschijnlijk tweeënvertig worden. In de meeste van de acht gevallen waarin de samenwerking mislukte was de deelname van vrouwen de oorzaak.

verwante instellingen en publikaties

De wetenschappelijke bureaus van GPV, RPF en SGP organiseerden in samenwerking met de gecombineerde Europese fractie van de drie partijen op 8 mei een congres over de Europese eenwording in Utrecht. In het najaar verscheen de congresbundel getiteld *Den Haag vandaag, morgen Brussel?* met de teksten van de voordrachten gehouden door onder anderen Chr. Fahner (SGP) en R. Kuiper (RPF).

Op 24 september hielden de drie wetenschappelijke bureaus in samenwerking met het Prof.dr. G.A. Lindeboom Instituut (centrum voor medische ethiek) in Amersfoort een symposium over de grenzen van de gezondheidszorg. Het rapport van de commissie-Dunning over *Keuzen in de zorg* stond onder andere ter discussie. De studiedag was een vervolg op het symposium *De grenzen bereikt?*, dat in 1990 was gehouden.

De Groen van Prinstererstichting liet in 1993 twee publikaties het licht zien: *Perspectief voor jongeren: overheid en jeugdbeleid* en *Zorg verzekerd? Over keuzen in de gezondheidszorg*.

Op 13 oktober publiceerde het GPV *Criminaliteit en veiligheid: een zaak van ons allemaal*, een nadere uitwerking van het hoofdstuk over justitie in het ontwerpverkiezingsprogramma. Het rapport was opgesteld door een werkgroep onder voorzitterschap van Schutte.

Het GPJC, de jongerenorganisatie van het GPV, begon in 1993 eveneens een discussie over zijn toelatingsbeleid. De organisatie was de laatste jaren namelijk herhaaldelijk benaderd door plaatselijke GPJC's met het verzoek om leden van buiten de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) toe te mogen laten. Volgens de statuten was dit echter onmogelijk. Op de jaarvergadering van 8 mei in Amersfoort - die overigens in het teken stond van het minderhedenbeleid - werd een nota gepresenteerd die richting moest geven aan de discussie. Op 20 november werd in Amersfoort een buitengewone ledenvergadering gehouden over het toelatingsbeleid.

De jongeren voerden in hun blad *Jeugd en Politiek* een discussie met de RPF over het beleid van de laatste partij ten aanzien van Israël. Een interview met de emeritus-hoogleraar theologie J. Kamphuis in het januarinummer van het blad, waarin hij stelde dat er bij de RPF sprake was van een 'Isralcultus', deed namelijk nogal wat stof opwaaien. Volgens Kamphuis was bij de RPF de staat Israël in

plaats van de kerk gekomen. M. Flipse (de nieuwe voorzitter van het GPJC) en oud-voorzitter M. Jonker onderzochten aan de hand van het basis- en verkiezingsprogram van de RPF de gedane uitspraken en kwamen tot de conclusie dat men inderdaad kon spraken van een 'cultus'. Hun bevindingen en de discussie werden verwerkt tot een brochure met de titel *'Israëlcultus' geen flauwekultus*. Niet van de kant van de RPF, maar ook van GPV-zijde kwam kritiek op dit standpunt van deze GPJC-ers.

GroenLinks

Voor GroenLinks stond 1993 in het teken van vernieuwing en voorbereiding op de verkiezingen van 1994. De leden konden door middel van een referendum een nieuwe politieke leider kiezen. Voor het eerst in de Nederlandse partijgeschiedenis werd daartoe een duo aangewezen.

partijvernieuwing

Op 9 maart bracht de Commissie Politieke Vernieuwing, voorgezeten door de politicoloog J.W. Duyvendak, haar verslag uit onder de titel *Duurzame democratie*. De commissie bood eerst een analyse van veranderingen in de rol en werkwijze van politieke partijen; vervolgens pleitte zij onder andere voor invoering van een ledenreferendum, een jaarlijks ledencongres en vervanging van de GroenLinkse Raad door een ledenforum. De voorstellen wekten enige weerstand (onder andere in de GroenLinkse Raad van april) en zouden pas in 1994 verder behandeld worden. Wel werd reeds in 1993 een referendum onder de leden gehouden om een lijsttrekker voor de Tweede-Kamerverkiezingen te kiezen.

opvolging Beckers

De fractievoorzitter van GroenLinks in de Tweede Kamer, mevr. M.B.C. Beckers, had op het congres in oktober 1992 haar vertrek aangekondigd; zij wilde meer tijd aan haar privé-leven besteden. Bij haar afscheid op 19 april werd een symposium gehouden over de verhouding tussen ecologie en democratie. Op 20 april nam het kamerlid P. Lankhorst haar taak als fractievoorzitter over. B. van Ojik volgde haar als kamerlid op. Lankhorst stelde zich echter niet beschikbaar voor het lijsttrekkerschap bij de volgende kamerverkiezingen. Zijn fractiegenoten P. Rosenmöller en mevr. I. Brouwer, door het bestuur gepolst, wilden zich evenmin voor die functie beschikbaar stellen. Beiden noemden als argument de

zorg voor hun kinderen, die moeilijk te verenigen zou zijn met het politiek leiderschap van de partij. Ze bleken echter wel bereid het lijsttrekkerschap als duo-baan met een collega te vervullen.

In maart besloot de GroenLinkse Raad het lijsttrekkerschap voor duo's mogelijk te maken. Vervolgens stelde Rosenmöller zich kandidaat met zijn fractiegenote mevr. L. Sipkes, en Brouwer met M. Rabbae, directeur van het Nederlands Centrum voor Buitenlanders. Daarnaast stonden nog vijf individuen kandidaat: W.T. de Boer, fractievoorzitter in de Eerste Kamer; H. Meijer, fractievoorzitter in de gemeenteraad van Rotterdam; mevr. I. van Gent, voorzitter van de gemeenteraadsfractie in Groningen; mevr. M. van der Zeeuw en mevr. A. Koelemij. De partijleden konden in een referendum in september hun voorkeur uitspreken. Het duo Brouwer-Rabbae won relatief de meeste stemmen (36%), op de voet gevolgd door het duo Rosenmöller-Sipkes (34%). De Boer haalde 18%, de overige kandidaten elk minder dan 10%. Omdat geen enkele kandidatuur de absolute meerderheid had gehaald, vond in oktober een tweede referendum plaats, waarbij het eerstgenoemde duo een nipte meerderheid behaalde. Aan de stemming namen 8805 van de 12.500 leden (70%) deel (zie over het lijsttrekkersreferendum ook de bijdrage van A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman in dit Jaarboek).

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen

De rest van de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer zou door het congres in februari 1994 vastgesteld worden. In november maakte een onafhankelijke kandidatencommissie onder leiding van het oud-kamerlid mevr. A. van Es daartoe reeds haar advies bekend. Voor de eerste tien plaatsen beval zij voornamelijk zittende kamerleden en raadsleden aan. Van verschillende kanten kwam kritiek op de advieslijst: deze zou te weinig nieuwe gezichten, jongeren en milieudeskundigen bevatten. In de wandelgangen werd daaraan toegevoegd dat er van de eerste tien kandidaten vier uit de CPN, drie uit de PSP en maar één uit de PPR afkomstig waren.

Het partijbestuur had aan de niet in de Kamer vertegenwoordigde Groenen een voorstel tot samenwerking gedaan, waarbij een kandidaat van De Groenen een (verkiesbaar geachte) tiende plaats op de lijst van GroenLinks zou kunnen krijgen. Het congres van De Groenen wees dit voorstel in september echter af. Aan het eind van het jaar stelde GroenLinks aan D66 en PvdA een lijstverbinding voor; D66 zei meteen nee, de PvdA hield het in beraad.

verkiezingsprogram en congres

In mei publiceerde het partijbestuur een tamelijk sober en beknopt ontwerp-program, bedoeld voor de kamerverkiezingen en de Europese verkiezingen, met als titel *De wereld als woning*. In het ontwerp werd een 'ecologisering' van de

belastingen - een verschuiving van lasten op arbeid naar milieuvervuilende produkten - voorgesteld. Verder werd onder andere gepleit voor overschakeling op biologische landbouw binnen 25 jaar, een 32-urige werkweek, een negatieve inkomstenbelasting, verhoging van uitkeringen voor de minima, invoering van referendum en volksinitiatief, kiesrecht voor buitenlanders en - als minder serieus punt - een 'gekozen koningin'.

Dit ontwerp-program vormde het belangrijkste agendapunt op het congres van 26 en 27 november te Amsterdam. Op een aantal onderdelen werd het program door het congres aangescherpt, vooral op aandrang van de linkervleugel. De groep 'Voor een rood-groen alternatief' - een informeel netwerk van vooral leden uit Groningen, Rotterdam en Utrecht - voerde met enig succes een campagne onder de afgevaardigden om meer linkse amendementen te steunen. In plaats van een 'gekozen koningin' zag men liever een gekozen president; de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) zou moeten verdwijnen, evenals de NAVO; tarieven voor het openbaar vervoer zouden verlaagd en individuele huursubsidies fors verhoogd moeten worden.

Lankhorst kondigde op dit congres zijn afscheid van de Tweede Kamer aan; hij hoopte in 1994 wethouder te worden van de Amsterdamse deelgemeente Bos en Lommer. Behalve Lankhorst spraken de pas gekozen lijsttrekkers Brouwer en Rabbae en de partijvoorzitter mevr. M. Vos het congres toe.

GroenLinkse Raad

De partijraad van GroenLinks koos op 6 februari een nieuw bestuur en wees ook bestuurders aan voor het Wetenschappelijk Bureau en de Stichting GroenLinks in de Europese Gemeenschap.

Op 20 maart sprak de GroenLinkse Raad over de invoering van een duo-lijsttrekkerschap. Men leverde daarnaast kritiek op het feit dat de Tweede-Kamerfractie vóór de defensiebegroting had gestemd.

Op 24 april besprak de Raad het rapport van de Commissie Politieke Vernieuwing, waarin onder meer werd gepleit voor opheffing van de GroenLinkse Raad. Zoals reeds vermeld kon de Raad dat pleidooi niet onderschrijven.

Op 16 oktober behandelde men het rapport van de Commissie-Buurmeijer. De Raad deelde de conclusies van de parlementaire enquête-commissie niet en dus evenmin het standpunt van het Tweede-Kamerlid W. Willems, die namens GroenLinks zitting in de commissie had genomen en haar aanbevelingen onderschreef.

kwestie-Verbeek

In oktober ontstond enig rumoer rond H. Verbeek. Hij was in 1989 via de lijst

van GroenLinks in het Europees Parlement gekozen, maar vertegenwoordigde vanaf 1991 die partij niet meer omdat hij weigerde zijn zetel over te dragen aan een opvolger (zie *Jaarboek 1991 DNPP*, blz. 40). Verbeek werd opnieuw kandidaat gesteld voor het Europees Parlement door een groep leden van GroenLinks, waaronder de oud-voorzitter van de FNV-Voedingsbond C. Schelling. Binnen de partij wekte Verbeek vrij veel weerstand. Aan het eind van het jaar werd in de pers gespeculeerd dat hij lijsttrekker zou worden voor De Groenen bij de Europese verkiezingen.

migranten en multiculturele samenleving

Op 1 mei hield GroenLinks een manifestatie over de multiculturele samenleving in Amsterdam. Minister H. d'Ancona van WVC nam de discussienota *Denkend aan Holland...* in ontvangst. De nota bevatte voorstellen voor een actiever bestrijding van racisme en voor een verplichting voor bedrijven om migranten in dienst te nemen.

Op 29 mei vond een studiedag plaats over migranten en GroenLinks, onder het motto 'GroenLinks kijkt in de spiegel', voorgezeten door het oud-kamerlid Van Es. Van de 26 migranten die in 1990 als lid van GroenLinks in een gemeenteraad waren gekozen, waren vijf teleurgesteld vertrokken - al bleef er één, de schrijfster A. Roemer, als onafhankelijk lid in de (Haagse) raad zitten.

In september publiceerde het Wetenschappelijk Bureau de bundel *Achter de coulissen. Gedachten over de multi-etnische samenleving*, onder redactie van medewerker G. Pas.

internationale contacten

Op 20 juni vond in Helsinki de oprichting plaats van de Federatie van Groene Partijen in Europa, waar 23 partijen uit West- en Oost-Europa zich bij aansloten. Een afgevaardigde van GroenLinks, A. de Boer, zat de bijeenkomst voor.

Op 11 september organiseerde GroenLinks samen met de Vlaamse zusterpartij AGALEV een 'cultuurdag' in Antwerpen over culturele samenwerking, met als motto 'Onder de warme deken van de moedertaal - red het Nederlands in Europa'.

verwante instellingen en publikaties

Dwars, de jongerenorganisatie van GroenLinks, beleefde in 1993 een gestage groei, maar verloor haar grootste afdeling, gevestigd in Geleen. De Limburgse jongeren sloten zich liever aan bij Rebel, de jongerenorganisatie van de Socialistische Arbeiderspartij (SAP).

De werkgroep 50+ manifesteerde zich op 11 september in Amsterdam met een bijeenkomst over wonen en zorg voor ouderen. Deze werkgroep publiceerde de

discussienota *Ouderen in de lift*.

Het wetenschappelijk bureau van GroenLinks presenteerde op 14 mei in Amsterdam de kritische studie *Het Centraal Planbureau in politieke zaken*, geredigeerd door zijn voorzitter H. van den Berg. De directeur van het Centraal Planbureau, G. Zalm, reageerde na de presentatie op de kritiek.

RozeLinks, het GroenLinks platform voor seksuele diversiteit, belegde op 15 maart samen met het Scholings- en Vormingsinstituut van de partij een bijeenkomst in Amsterdam over anoniem spermadonorschap. Het platform publiceerde later een brochure met het verslag van de bijeenkomst onder de titel *'Mamma, waar kom ik vandaan?'*.

GroenLinks publiceerde verder dit jaar de nota *Werken aan zorg* en presenteerde die op 5 juni in Amsterdam.

Partij van de Arbeid (PvdA)

Partijvernieuwing beheerste ook de PvdA in 1993. Partijvoorzitter F. Rottenberg gaf op persoonlijke wijze leiding aan het vernieuwingsproces en wekte daarbij zowel bewondering als weerstand op. In juni beleefde de partij een kleine crisis, die een nieuw dieptepunt in de opiniepeilingen met zich mee bracht. Na de zomer leek zich echter enig herstel af te tekenen.

1 mei-viering nieuwe stijl

Onder het motto 'een nieuwe traditie' vierden de sociaal-democraten de Dag van de Arbeid met een festival rond het thema kennis en cultuur in Wageningen. H. Wiegel en E. van Thijn, commissaris van de koningin in Friesland respectievelijk burgemeester van Amsterdam, maar in de jaren zeventig fractievoorzitters van VVD en PvdA, gingen met elkaar in debat. Geen van beiden verwachtte samenwerking tussen de twee partijen in een 'paarse coalitie'. Op het festival, dat op 2 mei werd voortgezet en dat meer dan tweeduizend bezoekers trok, traden nog vele andere politici op, maar ook wetenschappers, dichters, cabaretiers en popgroepen. Het feest werd af en toe verstoord door jongeren die protesteerden tegen kortingen op studiebeurzen. Ook betoogden zij tegen de vermindering van de bijstand voor jongeren, die PvdA-staatssecretaris mev. E. ter Veld kort daarvoor had aangekondigd.

afreden Ter Veld

De meningsverschillen tussen PvdA en CDA over de herziening van de WAO leidden in januari bijna tot een kabinetscrisis (zie onder hoofdmomenten). De WAO-kwestie veroorzaakte echter ook spanning binnen de kleinste regeringspartij. Kamerleden verweten staatssecretaris Ter Veld informatie te laat

door te geven. De verhouding tussen de PvdA-staatssecretaris en de Tweede-Kamerfractie verslechterde verder in mei, toen zij een korting op de bijstand voor jongeren aankondigde waarover zij de fractie niet ingelicht zou hebben. In een interview met *NRC-Handelsblad* (29 mei) stelde Ter Veld echter dat de fractie wel op de hoogte was, maar niet akkoord ging met de maatregelen. Zij noemde - volgens de krant - de kritiek van de kamerleden 'vals en stiekem'. Hoewel zij deze uitspraak later ontkende, kon zij een breuk met de fractie niet meer voorkomen. Na een gesprek met partijleider en vice-premier W. Kok en het fractiebestuur maakte zij op 4 juni haar aftreden bekend.

In't Veld

Staatssecretaris J. Wallage van Onderwijs volgde Ter Veld op Sociale Zaken op. Hij werd in zijn functie opgevolgd door R.J. in't Veld, hoogleraar bestuurskunde aan de Erasmus Universiteit en voordien directeur-generaal op het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen. Partijleider Kok sprak bij de benoeming tevreden van een 'kwaliteitsimpuls in het kabinet'. In't Veld zou echter niet lang aanblijven. De Erasmus Universiteit was eerder dit jaar in opspraak gekomen vanwege 'bijklassende' hoogleraren bedrijfskunde. Nu bleek In't Veld volgens *Vrij Nederland* (16 juni) ook nevenwerkzaamheden te vermengen met zijn werk voor de universiteit. Hij zou één werkdag in de week wijden aan zijn eigen bedrijf, 'Bestuurskundig Advies BV', en daarbij universitair briefpapier gebruiken. In't Veld ontkende dit niet, maar wees er op dat de universiteit hem die ene werkdag schonk en dat hij een groot deel van zijn extra inkomsten aan zijn werkgever overdroeg. Zijn reputatie was echter aangetast. Zijn minister, J.M.M. Ritzen, vreesde mogelijke andere 'onthullingen' en raadde hem aan om ontslag te nemen. Dat deed In't Veld dan ook, op 17 juni. Zijn functie werd op 2 juli overgenomen door M.J. Cohen, rector magnificus van de Rijksuniversiteit Limburg en eveneens lid van de PvdA.

interne ontwikkelingen

Al deze gebeurtenissen brachten de PvdA in juni tot een nieuw dieptepunt in de opiniepeilingen (14%). Zij tastten echter de positie van partijleider Kok nauwelijks aan: 69% van de PvdA-kiezers bleven hem steunen. De oppositie tegen zijn leiderschap in eigen kring leek in 1993 zelfs af te nemen. Het Sociaal Democratisch Vernieuwingsplatform - in 1991 opgericht in het gebouw de Rode Hoed en aanvankelijk 'Rode Hoed-groep' genoemd - kwam in maart nog één keer bijeen, maar trok weinig belangstelling. De leider van de groep, oud-minister en oud-partijvoorzitter A.A. van der Louw, nam zitting in een commissie die het partijbestuur van advies zou dienen over de strategie en samenwerking met andere partijen. Het Democratisch Offensief, de vernieuwingsbeweging die oud-

staatssecretaris J. Schaefer had opgericht, ontplooid evenmin veel activiteiten in 1993. De linkse groep Socialisten In de PvdA (SIP) manifesteerde zich sterker en bracht een viertal afleveringen van het blad *Stuitende Taferelen* uit.

Een deel van de interne oppositie had overigens de PvdA al verlaten. Naar aanleiding van het sociaal beleid van de partij had oud-vakbondsleider en PvdA-raadslid in Rotterdam J. van de Scheur in januari zijn lidmaatschap opgezegd. In mei stichtte hij met een aantal medestanders een nieuwe partij, 'Solidariteit '93'. In dezelfde maand sloot M.J.(Piet) de Visser zich aan bij GroenLinks; hij was van 1981 tot 1991 - met onderbrekingen - lid van de Tweede Kamer geweest en had in 1991 zijn lidmaatschap van partij en Kamer opgezegd naar aanleiding van de WAO-kwestie.

Om andere redenen zegde in september het Tweede-Kamerlid mevr. M. Ockels haar partijlidmaatschap op. Zij had in 1991 mevr. I. Haas-Berger in de Tweede Kamer opgevolgd. Sinds 1992 was zij nogal geïsoleerd geraakt, toen ze scherpe kritiek had geuit op het 'hanengedrag' en de sfeer in de fractie. Zij behield haar kamerzetel en sloot zich aan bij De Nieuwe Partij. De Nieuwe Partij was in 1992 opgericht om het politieke leven te vernieuwen, met als uitgangspunten het creatieve vermogen van het individu en het streven naar consensus in politiek en samenleving.

verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen

In januari installeerde het partijbestuur een programmissie onder leiding van de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, M.A.M. Wöltgens en met de VARA-voorzitter en oud-staatssecretaris M.P.A. van Dam als vice-voorzitter. Verder namen zitting de hoogleraar politieke filosofie J.W. de Beus, de directeur van de Wiardi Beckman Stichting P. Kalma, de Rotterdamse wethouder E. Hallensleben, de FNV-beleidsmedewerker F. Crone en Wöltgens' secretaris B. Heinrichs.

Op 4 september presenteerde de commissie het ontwerp-program voor de Tweede-Kamerverkiezingen, onder de titel *Wat mensen bindt*. Het had een essayistisch karakter en bevatte minder eisen dan vroegere programma's. Ecologische modernisering, sociaal burgerschap en democratisering waren de belangrijkste thema's. De overheid zou meer moeten bezuinigen en de lasten verlagen, vooral voor de lagere inkomensgroepen. Van verlaging van het minimumloon en vergroting van de inkomensverschillen wilde de commissie niet weten. Het stelsel van sociale zekerheid hoefde ook niet wezenlijk te veranderen. Meer vernieuwingsgezind was zij op staatkundig terrein: burgers zouden via een corrigerend referendum wetgeving kunnen afwijzen en zouden bij de kamerverkiezingen - evenals in Duitsland - twee stemmen kunnen uitbrengen, één op een partijlijst en één op een kandidaat in hun kieskring.

De reacties op het program waren over het algemeen waardierend, vooral bij de vakbeweging, minder bij de werkgeversorganisaties. Het CDA zag veel

overeenkomsten met het eigen program, al had men ook wel kritiek. Binnen de programcommissie werd overigens verschillend gedacht over de samenwerking met de coalitie-partner; Van Dam toonde duidelijk een voorkeur voor een 'paarse coalitie' met D66 en VVD zonder CDA - evenals partijvoorzitter Rottenberg - maar andere commissieleden deelden die voorkeur niet. Van Dam had ook op enkele inhoudelijke punten een andere mening verdedigd dan de meerderheid van de commissie en vond in het algemeen de vernieuwing in zijn partij te langzaam gaan, zo schreef hij in *de Volkskrant* (2 en 10 september).

Op het congres van 10 en 11 december in Amsterdam stelde de partij het program met geringe wijzigingen vast. Deze veranderingen betroffen met name de verhoging van de uitgaven voor ontwikkelingssamenwerking tot 1% van het Bruto Nationaal Produkt, en het stopzetten van de opslag van kernafval en het onderzoek naar kernenergie.

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen

In 1992 was besloten de kandidaatstellingsprocedure drastisch te centraliseren (zie het *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 38-39). De gewestelijke organisaties, die sinds 1969 uiteindelijk de kandidatenlijsten in hun kieskring vaststelden, moesten die bevoegdheid nu volledig afstaan aan het congres. Het partijbestuur zou het congres een ontwerp-kandidatenlijst voorleggen, na advies ingewonnen te hebben bij de Adviescommissie kandidaatstelling.

In maart 1993 toog de Adviescommissie aan het werk onder het voorzitterschap van mevr. S. Langendijk-de Jong. Als nieuwe leden namen onder anderen zitting S. Patijn (commissaris van de koningin in Zuid-Holland), mevr. I. van Dijk (oudvoorzitter Rooie Vrouwen) en de burgemeesters L. Vleggeert (Spijkenisse) en mevr. A. Emmens-Knol (Westerbork). Partijvoorzitter Rottenberg maakte uit hoofde van zijn functie deel uit van de commissie. In november 1993 maakte het partijbestuur een voorlopige kandidatenlijst bekend, waarop slechts zestien van de 48 zittende kamerleden een verkiesbare plaats behielden (met het oog op de peilingen beschouwde men de eerste 35 plaatsen als verkiesbaar). Een groot aantal nieuwkomers zou wel verkiesbaar zijn. Veel van de nieuwe kandidaten hadden hun sporen niet zozeer binnen als wel buiten de partij verdiend, zoals bijvoorbeeld de vice-voorzitter van de FNV, mevr. K. Adelmund; de hoogleraar economie R. van der Ploeg; de arts R. Oudkerk; en de directeur van de sociale dienst in Leiden, mevr. S. Noorman-Den Uyl.

Rottenberg had in een interview in *De Telegraaf* (18 september) opgemerkt dat de vernieuwing van de Tweede-Kamerfractie zo ver zou kunnen gaan dat Wöltgens niet herkozen zou worden als voorzitter. Deze uitspraak leidde tot grote onrust. De fractie stelde zich terstond achter Wöltgens op, evenals partijleider Kok. Rottenberg verklaarde kort daarna zijn uitlating te betreuren en sprak zijn vertrouwen uit in Wöltgens.

partijcongres

Het partijcongres stelde op 10 en 11 december in Amsterdam naast het verkiezingsprogramma ook de kandidatenlijst vast. Ondanks talrijke lobbies voor kandidaten die naar een verkiesbare plaats bleven streven, week de definitieve lijst maar weinig af van het ontwerp. Relatief succesvol waren de acties ten behoeve van de uit Griekenland afkomstige Th. Apostolou en de voorzitter van de Jonge Socialisten, mevr. S. Dijkma. De vrouwenorganisatie en de milieubeweging bleken minder succesvol in hun steun aan de voorzitter van de Rooie Vrouwen, mevr. M. van der Burg, respectievelijk de milieudeskundige J.J. Feenstra, die geen verkiesbare plaats verwierven.

Vice-premier Kok bleef lijstaanvoerder, gevolgd door staatssecretaris Wallage. Minister H. d'Ancona van WVC had de derde plaats zullen krijgen, naast haar eerste plaats op de lijst voor de Europese verkiezingen. Het congres stemde echter tegen het voorstel om een dergelijk dubbelmandaat mogelijk te maken, zodat d'Ancona noodgedwongen koos voor het Europees Parlement in plaats van de Tweede Kamer. Adelmund werd zodoende (op nummer vier) de eerste vrouw op de lijst.

Het congres werd toegesproken door partijleider Kok en partijvoorzitter Rottenberg, maar ook door de Amsterdamse burgemeester Van Thijn. Deze sprak over de vernieuwing van het lokaal bestuur, waarmee hij zich als voorzitter van één van de deelcommissies-Deetman bezig had gehouden (zie onder hoofdmomenten).

Europese verkiezingen

Het congres stelde ook de kandidatenlijst voor het Europees Parlement vast. Op aandrang van het partijbestuur had hier eveneens verregaande vernieuwing plaatsgevonden: zes van de acht zittende parlementsleden moesten wijken voor nieuwelingen als staatssecretaris P. Dankert, het Tweede-Kamerlid F. Castricum en de oud-voorzitter van de Evert Vermeer Stichting L. van Bladel. D'Ancona zou de lijst aanvoeren. Zij had overigens al eerder een zetel in het Europees Parlement bezet (van 1984 tot 1989), evenals Dankert, die van 1977 tot 1989 lid en van 1982 tot 1984 bovendien voorzitter van het Europees Parlement was geweest.

De PvdA zou in het Europees Parlement weer één fractie vormen met de andere leden van de Partij van Europese Sociaaldemocraten (PES). Op 6 november hadden de bij de PES aangesloten partijen in Brussel een gezamenlijk verkiezingsmanifest aangenomen, waarin de nadruk viel op werkgelegenheid, flexibilisering van arbeid en verkorting van arbeidstijd. Men sprak zich uit voor een Europese munt. Op de Italiaanse Socialisten werd druk uitgeoefend om de corruptie in eigen gelederen hard aan te pakken.

raadsverkiezingen

In 1994 zouden niet alleen Tweede Kamer en Europees Parlement, maar ook de gemeenteraden opnieuw verkozen worden. In Amsterdam, Rotterdam en enkele andere grote gemeenten werd de vernieuwing van de partij ook op de kandidatenlijsten toegepast. Vooraanstaande wethouders moesten plaats maken voor nieuwe gezichten, soms van buitenstaanders. In Rotterdam zou staatssecretaris H.J. Simons van WVC de lijst aanvoeren, met als tweede man oud-staatssecretaris J.C. Kombrink. Simons zou daarom begin 1994 aftreden als staatssecretaris. In Utrecht zou voor het eerst een allochtoon raadslid, de in Marokko geboren A. Najib, de lijst trekken. De vernieuwing van de kandidatenlijst wekte in Amsterdam en Rotterdam enige weerstand, maar werd door de gewestelijke vergaderingen uiteindelijk toch goedgekeurd.

verwante instellingen en publikaties

De PvdA startte dit jaar een nieuwe serie thematische brochures, 'PvdA Verkenningen 1993' geheten, waarin onder andere verschenen: *Tussen vrije markt en cijferfetisjisme*, van P. de Beer, J. van Zijl en H. Junk; *Tripartisering arbeidsvoorzieningenbeleid: een verkennende tussenbalans*, door T. Witteveen-Hevinga; *Naar een investeringskabinet met het Aardgasbatenfonds*, door A. Melkert; en *Preventie van criminaliteit*, onder redactie van C. Rutenfrans.

De Alfred Mozer Stichting gaf ook in 1993 training en cursussen aan geestverwanten in Midden- en Oost-Europa. Na het vertrek van M. van der Stoel nam M. Krop het voorzitterschap waar.

De Anne Vondeling Stichting, die zich bezig houdt met Europese integratie, organiseerde op 30 januari een debat in Amsterdam over immigratie, waarbij onder meer staatssecretaris A. Kosto van Justitie het woord voerde. Op 6 maart belegde zij samen met het wetenschappelijk bureau een conferentie onder de titel 'Naar een Europese ecotax'.

Het Centrum voor Lokaal Bestuur begon in het kader van de partijvernieuwing in 1993 regionale bestuurdersnetwerken te organiseren. Op 2 oktober vond in Eindhoven een groot opgezet Festival van het Lokaal Bestuur plaats, waar onder anderen staatssecretaris Wallage en de Belgische minister van Binnenlandse Zaken L. Tobback het woord voerden. Het Centrum publiceerde in 1993 onder meer *Gezonde politiek*, geschreven door M. van Leeuwen, over gezondheidsbeleid en de gemeente; en *Door spiegels van utopie en waarheid*, een pleidooi van oud-staatssecretaris In't Veld voor decentralisatie, 'besturen op afstand' en reductie van de Haagse ministeries tot een aantal kleine kerndepartementen.

De Evert Vermeer Stichting (EVS), gericht op ontwikkelings samenwerking, hield op 27 maart haar jaarlijkse conferentie in Amersfoort, met als onderwerp

'Mondiale ontwikkeling en milieu'. Op 12 november belegde zij in Ede een discussiemiddag over duurzaamheid, emancipatie en mondiale solidariteit onder de titel 'Vrouwen en milieu: samen of niets?'

De Jonge Socialisten, ook dit jaar nogal kritisch ten opzichte van de PvdA, publiceerden in juni *Dan doen we het zelf wel!*, een alternatief plan voor de WAO. Arbeidsongeschikten zouden gelijke uitkeringsrechten moeten krijgen ongeacht leeftijd. Op 13 juni spraken de Jonge Socialisten op een congres in Utrecht voornamelijk over milieubeleid. Op 3 en 4 december hielden ze een congres in Apeldoorn waar naast huishoudelijke zaken de 'JS-visie' besproken werd.

Het Opleidingsinstituut voor de PvdA organiseerde in juni en juli samen met het wetenschappelijk bureau en de Woodbrokers een zomerschool over het onderwerp 'ecologische modernisering'.

De Rooie Vrouwen begonnen in 1993 hun organisatie te vernieuwen, met als doelstelling: regionalisering en netwerk-vorming. Op 25 september hielden de Rooie Vrouwen in Utrecht een conferentie over arbeid en zorg, onder de titel 'Met zorg de toekomst in'. De conferentie werd onder meer toegesproken door minister d'Ancona (WVC) en door de vice-voorzitter van de FNV en Tweede-Kamerkandidate voor de PvdA Adelmund. Vervolgens interviewde partijvoorzitter Rottenberg een aantal deskundigen over het thema. De bijdragen verschenen later in de bundel *Met zorg de toekomst in*, onder redactie van M. Hamer en P. Houkes.

Op 31 maart belegde het wetenschappelijk bureau van de PvdA, de Wiardi Beckman Stichting (WBS), een studiedag over onderwijs, naar aanleiding van de publikatie van *Een school om te kiezen* door H. Wansink in 1992. De WBS organiseerde voorts op 26 mei in Amsterdam een conferentie over de toekomst van de sociaal-democratie in Europa. Op 25 juni presenteerde de WBS *Immigratie: waar ligt de grens?*, in de serie 'PvdA Verkenningen 1993'. De werkgroep die de nota schreef wilde het feit dat Nederland een immigratieland is niet ontkennen, maar positief benaderen; immigratie zou beter gestuurd en door quoterings beheerst moeten worden. Samen met de geestverwante Boekmanstichting verzorgde de WBS de uitgave van de bundel *Sociaal-democratie, kunst en politiek*, onder redactie van H. van Dulken en P. Kalma.

De WBS publiceerde in 1993 verder onder andere de volgende studies: *Het verdiende inkomen*, van de hand van P. de Beer, waarin hij onder meer een basisinkomen van twaalfduizend gulden voorstelde; en *Ecologische modernisering* en *Milieubehoud en consumptiepatronen*, beide onder redactie van P. van Driel.

personalia

Op 5 januari overleed H. Knol. Hij was van 1977 tot 1989 lid van de Tweede

Kamer. In de jaren tachtig werd hij bekend door zijn ongezouten kritiek op het militaire bewind in Suriname.

Op 25 februari overleed J.G.H. Tans, de eerste katholiek die voorzitter van de PvdA werd. Zijn voorzitterschap duurde van 1965 tot 1969. Van 1954 tot 1970 was hij bovendien Tweede-Kamerlid.

C.H. de Cloe trad op 23 maart af als burgemeester van Almere, naar aanleiding van kritiek op een autokostenvergoeding die hij onrechtmatig verkregen zou hebben. Zelf meende hij echter dat ook politieke meningsverschillen tussen hem en de commissaris van de koningin van Flevoland, J. Lammers, een rol gespeeld hadden.

Op zijn eigen verzoek werd op 22 april burgemeester H.W. Riem van Brunssum op non-actief gesteld onder verdenking van corruptie. Als gedeputeerde van Limburg in de periode 1984-1991 zou hij steekpenningen hebben aangenomen van een grindbaggerbedrijf.

In Rotterdam dreigde de herbenoeming van burgemeester A. Peper in gevaar te komen door oplopende spanning tussen hem en de gemeenteraadsfractie alsmede het afdelingsbestuur van de PvdA. In april werd Peper openlijk berispt door het afdelingsbestuur vanwege zijn rol bij het aftreden van wethouder J. Henderson (ook PvdA), die een rapport over bijstandsfraude niet openbaar had willen maken. In juli verzoenden afdelingsbestuur en fractie zich echter met Peper.

In juni verliet D.A.Th. van Ooijen de Eerste Kamer vanwege zijn verkiezing tot overste ('provinciaal') van de orde der dominicanen in Nederland. In 1987 was hij in de senaat gekozen, na van 1971 tot 1986 lid te zijn geweest van de Tweede Kamer.

Op 3 oktober overleed J.H. Scheeps, Tweede-Kamerlid van 1946 tot 1967 en in die periode ook spil van de Protestantse Werkgemeenschap in de PvdA.

In december werd A. A. van der Louw benoemd tot voorzitter van de Nederlandse Omroep Stichting (NOS). Van der Louw, die naast partijvoorzitter (1971-1975) ook minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk in het tweede kabinet-Van Agt (1981-1982) was geweest, bekleedde reeds het voorzitterschap van de Mediaraad.

Reformatorische Politieke Federatie (RPF)

Voor de RPF was 1993 een druk jaar. De partij koos een nieuwe partijleider; stelde twee kandidatenlijsten, twee verkiezingsprogramma's, een basisprogramma en een model-gemeenteprogramma vast en hield een ledenwerfcampagne. Doel van deze campagne was het ledental vóór de verkiezingen van 1994 op 10.000 te brengen. In 1993 groeide de ledenaanhang van ruim 8500 in januari naar 9800 in december.

Algemene Wet Gelijke Behandeling

Evenals GPV en SGP weerde de RPF zich danig in de discussie rond het wetsvoorstel gelijke behandeling dat in februari door de Tweede Kamer werd aangenomen. In maart waren een aantal RPF-leden betrokken bij de oprichting van het 'Beraad geestelijke vrijheid', dat zich tot taak stelde enerzijds de besluitvorming in de senaat te beïnvloeden en anderzijds de eigen achterban te mobiliseren. Onder hen waren A. Rouvoet, directeur van de Marnix van St. Aldegonde Stichting (het wetenschappelijk bureau van de RPF) en R. Kuiper, directeur van het Centrum voor Reformatorische Wijsbegeerte en voorzitter van de Vereniging van christen-historici.

Tweede-Kamerverkiezingen

In januari droeg het Federatiebestuur het Zeeuwse statenlid L. van Dijke voor als kandidaat-lijsttrekker voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1994. Het bestuur volgde hiermee unaniem het advies van een door senator E. Schuurman voorgezeten commissie, die Van Dijke uit tien kandidaten gekozen had. De huidige fractievoorzitter M. Leerling, die vanaf 1981 voor de RPF in de Tweede Kamer zat en dit jaar zijn twaalfeneenhalf-jarig jubileum vierde, had in 1992 al aangekondigd dat hij bij de volgende verkiezingen niet langer meer beschikbaar was (zie ook *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 42-43). Wel zou hij tot die tijd fractievoorzitter blijven. De christelijk-gereformeerde Van Dijke, commercieel medewerker van een bouwmaterialenbedrijf, was gekozen vanwege zijn sterk bewogen bijbelse visie op politieke en maatschappelijke vraagstukken. Ook zijn kritische en alerte optreden in de Provinciale Staten van Zeeland speelde een rol. De Federatieraad, die op 13 februari in Putten bijeenkwam om een nieuwe lijsttrekker te kiezen, kon zich grotendeels verenigen met de voordracht van het bestuur: Van Dijke kreeg 190 van de 197 stemmen. Hij liet in zijn toespraak weten dat er onder zijn leiding geen koersverandering voor de partij te verwachten was.

Ook de Federatieraad van 15 mei stond in het teken van de verkiezingen. De aanwezigen stelden de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen vast. Na Van Dijke kwam Rouvoet. Op de derde plaats werd mevrouw A. Hoek-van Kooten gekozen. Dit gebeurde tegen de voordracht van het Federatiebestuur in, dat haar op de vijfde plaats had staan. Leerling deed in zijn toespraak tot de vergadering een dringend beroep op GPV en SGP om een grotere eenheid na te streven. Hij stelde voor om bij de Tweede-Kamerverkiezingen met één lijst uit te komen en daarna één fractie te vormen. De SGP liet echter in een reactie weten haar bestaansrecht als onafhankelijke partij voldoende bewezen te hebben (de partij bestond in 1993 vijftien jaar); de verkiezing van mevrouw Hoek-van Kooten op de derde plaats van de kandidatenlijst was voor de partij een reden te

meer de oproep van Leerling van de hand te wijzen (zie voor het SGP-standpunt over de politieke participatie van vrouwen onder SGP in deze kroniek, alsmede de bijdrage van J. Hippe en G. Voerman in dit Jaarboek). In juli deed mevr. Hoek-van Kooten overigens alsnog afstand van een verkiesbare plaats op de lijst. Na ampel beraad liet zij haar gezin prevaleren boven een drukke politieke functie. Haar plaats werd ingenomen door D. Stellingwerf, die op nummer vier stond. Op 18 mei presenteerde de RPF haar ontwerp-verkiezingsprogramma *Verantwoord kiezen, rechtvaardig delen*. Enkele opvallende punten uit het programma waren: verhoging van de uitgaven voor ontwikkelingshulp tot 2% van het netto nationale inkomen; forse belastingen op auto- en energiegebruik; een basisstelsel in de sociale zekerheid, waarbij de overheid een minimumuitkering garandeert; drastische matiging van lonen ten gunste van de werkgelegenheid en verbetering van het milieu. In het program keerde men zich tegen registratie van samenlevingsvormen anders dan het huwelijk. Echtscheiding moest bemoeilijkt worden onder andere door de invoering van een bedenktijd van een jaar. Een extra Federatieraad stelde het programma op 11 december zonder noemenswaardige wijzigingen vast.

Europese verkiezingen

Ook de voorbereidingen voor de Europese verkiezingen van 1994 werden ter hand genomen. In september verscheen het ontwerp-verkiezingsprogramma onder de titel *De RPF en Europa*. In het ontwerp, dat was opgesteld door een commissie onder voorzitterschap van partijsecretaris W. van Grootheest, werd nadrukkelijk gekozen voor verbreding in plaats van verdieping van de EG. De RPF streefde naar Europese samenwerking op intergouvernementele basis en wees uitbreiding van supranationale structuren als de Europese Monetaire Unie (EMU) af. De Federatieraad van 13 november stelde het program vast. De kandidaatstelling leverde de nodige discussie op, omdat het Federatiebestuur mevr. G. Visser-van Lente had voorgedragen. Sommige afgevaardigden vreesden dat hierdoor de samenwerking met de SGP bemoeilijkt zou worden. Senator Schuurman kwam met het voorstel van een 'Christelijke Alliantie Nederland' - een samenwerkingsverband van GPV en RPF waaraan SGP-ers op persoonlijke titel konden deelnemen. In het uiterste geval - indien de SGP zich niet zou kunnen verenigen met een vrouwelijke kandidaat - zou men met deze Alliantie de verkiezingen in kunnen gaan. De Federatieraad nam het voorstel aan en gaf het Federatiebestuur vrij mandaat om de onderhandelingen met GPV en SGP te voeren. Verder kozen de afgevaardigden R. van Dam tot lijsttrekker en mevr. Visser-van Lente op de zevende plaats (op de voordracht van het Federatiebestuur stond ze vijf). Overleg tussen de partijbesturen van GPV, RPF en SGP over een gecombineerde lijst leverde in december nog geen resultaat op. Het feit dat de RPF een vrouw (op een overigens onverkiesbare plaats) kandidaat had gesteld, was voor de SGP onoverkomelijk. In januari 1994 moesten de besturen afzonder-

lijk een besluit nemen over een eventuele gezamenlijke deelname.

gemeenteraadsverkiezingen

Ook op lokaal niveau leverde het opstellen van gecombineerde lijsten soms problemen op. Zo kwam er in de gemeente Zeist een einde aan de samenwerking tussen SGP en GPV enerzijds en RPF anderzijds, omdat de laatste een vrouwelijke lijsttrekker had aangewezen. De RPF zou hier met een zelfstandige lijst uitkomen.

Federatieraad 13 november

Behalve de Europese verkiezingen kwam er nog een aantal andere onderwerpen aan de orde op deze Federatieraad. Zo vonden er verkiezingen voor het Federatiebestuur plaats. Propagandist C. Smits werd herkozen; D. van der Goot en H. van Kamp werden opgevolgd door respectievelijk C. van Bruchem en J. Rietkerk. Verder traden mevr. Visser-van Lente en mevr. T. Rietveld-de Vries af als respectievelijk hoofd- en eindredactrice van het partijblad *Nieuw Nederland*. In hun plaats werd J. Rietkerk waarnemend hoofdredacteur en J. van der Hart eindredacteur.

Een belangrijk agendapunt was de vaststelling van het nieuwe basisprogramma, met daarin de uitgebreid in de partij besproken reformatorische staats- en cultuurvisie. Het werd vrijwel zonder enige discussie aangenomen, overeenkomstig het advies van de basisprogramacommissie. Leerling ten slotte liet in zijn rede op de Federatieraad weten af te willen van het 'rechtse' imago van zijn partij. In feite stond de RPF een radicale omwenteling in de samenleving voor, waarbij niet langer de norm van de mens maar de norm van God het uitgangspunt moest zijn. Men zou dan ook niet langer moeten spreken van 'klein rechts', maar van de 'kleine christelijke partijen'.

verwante instellingen en publikaties

De Marnix van St. Aldegonde Stichting hield op 6 november haar jaarlijks congres in Amersfoort met als thema 'Problemen van de pluriforme samenleving: het publieke debat over normen en waarden'. Dit onderwerp werd in drie discussiegroepen uitgewerkt voor de beleidsterreinen onderwijs, politieke partij en gezondheidszorg. Het wetenschappelijk bureau bracht in 1993 twee nieuwe publikaties uit. De ene was van de studiegroep onderwijs van de Marnix-stichting en had als titel *Vrij onderwijs: de politieke actualiteit en de onderwijsvrijheid*. De

andere, getiteld *Reformatorsche cultuurvisie*, bevatte de lezingen die tijdens het gelijknamige Marnix-congres van 14 november 1992 waren gehouden (zie ook *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 44). De wetenschappelijke bureaus van RPF, GPV en SGP hielden in 1993 nog twee gezamenlijke symposia (zie hiervoor in deze kroniek onder het GPV).

De RPF-jongeren kozen op hun Algemene Ledenvergadering van 17 april Th. Krins als nieuwe voorzitter. Hij volgde P. Blokhuis op, die deze functie vijf jaar had bekleed. Krins gaf bij zijn aantreden te kennen dat hij de organisatie meer naar buiten wilde laten treden.

De Stichting Kader- en Vormingswerk van de RPF organiseerde op 20 maart in Zwolle een congres over rentmeesterschap, milieu en economie.

Ook de Vereniging van RPF-bestuurders besteedde aandacht aan het milieu. Ze hield in samenwerking met de Stichting Burgerschapskunde op 18 september een symposium in Putten onder het motto 'Gas terug!': broeikasbeleid en duurzame ontwikkeling in de gemeente'. Behalve G. Ekelmans, directeur van het partijbureau en coördinator van het milieuhoofdstuk in het nieuwe verkiezingsprogramma, hield ook PvdA-minister H. Alders van VROM een lezing. Op hun voorjaarsvergadering van 27 maart stelden de RPF-bestuurders het model-gemeenteprogramma voor de komende gemeenteraadsverkiezingen vast.

De Landelijke Bezinningsgroep Emancipatie werd op de Federatieraad van 13 februari omgedoopt tot Werkgroep vrouwenparticipatie. Men wilde namelijk liever een neutrale naam waarin het woord 'emancipatie' niet voorkwam. De werkgroep organiseerde op 5 juni een congres in Amersfoort over de verantwoordelijkheid van man en vrouw voor gezin en samenleving. Sommige aanwezige vrouwen uitten kritiek op het feit dat de RPF mevr. Hoek-van Kooten zo hoog op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer had geplaatst. Anderen meenden dat dit juist een goede beslissing was geweest. De betrokkene zelf, die haar kandidatuur zou toelichten, was niet aanwezig.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

Uitgerekend in het jaar waarin de SGP haar 75-jarig bestaan herdacht, werd de partij verscheurd door interne tegenstellingen. Twistappel vormde de vraag of en in hoeverre de vrouw betrokken mocht zijn bij de partij. Het leverde de SGP een ongekende - en merendeels ongewenste - publiciteit op, in binnen- en buitenland. Het leidde echter niet tot een grote uittocht van leden. De jongerenorganisatie kreeg er in oktober tijdens de reformatorsche gezinsbeurs 'Wegwijs' zelfs ruim 1200 nieuwe leden bij. Van de aanwas was meer dan de helft van het vrouwelijk geslacht.

vrouwen en de SGP

Op 16 januari vond in Putten een besloten huishoudelijke vergadering plaats, waar afgevaardigden van de aangesloten kiesverenigingen discussieerden over drie 'modellen' van het hoofdbestuur inzake de participatie van vrouwen binnen de SGP (zie ook *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 46). De bijeenkomst was als opiniepeiling bedoeld; definitieve besluiten zouden pas op een volgende vergadering in september genomen worden. Een overgrote meerderheid (90%) van de aanwezigen bleek tegenstander van het vrouwenlidmaatschap en steunde hiermee het standpunt van het hoofdbestuur (zie voor dit standpunt *Jaarboek 1991 DNPP*, blz. 55). Ongeveer een kwart van de tegenstanders wenste echter wel een grotere betrokkenheid van vrouwen bij de partij.

Na de vergadering ontstond er grote onrust binnen de SGP. Er vormde zich een werkgroep 'Bouwen' die in maart een open brief aan hoofdbestuur en kiesverenigingen deed toekomen, waarin bezorgdheid werd uitgesproken over de gang van zaken. De open brief - ondertekend door een vijftigtal meer en minder bekende SGP-ers - deed een dringend beroep op het hoofdbestuur om te bevorderen dat iedereen, ongeacht sekse, lid zou kunnen worden van de partij. Het hoofdbestuur liet in een reactie in het partijblad *De Banier* weten verbaasd en bedroefd te zijn dat de werkgroep de brief ook in het *Reformatorisch Dagblad* had laten verschijnen. Het riep met klem op om de discussie binnen de partij te voeren, teneinde (verdere) polarisatie te voorkomen.

In juli stuurde het hoofdbestuur een brief met drie voorstellen, die in september besproken moesten worden, naar de kiesverenigingen. De strekking ervan was dat vrouwen geen volwaardig lid konden worden. In het eerste voorstel werd uitgesproken dat 'het ambt en de taak van de regering in politieke zin, verstaan naar het getuigenis van de Heilige Schrift in Oude en Nieuwe Testament, toe-betrouwd is aan de man' (*De Banier*, 29 juli 1993). Dit zou 'duidelijk en ondubbelzinnig' in statuten of beginselprogramma verwoord moeten worden. Omdat naar de mening van het hoofdbestuur het lidmaatschap niet los te denken was van het regeerambt (leden hebben immers actief en passief kiesrecht zowel voor functies binnen de partij als voor vertegenwoordigende lichamen), sprak het zich in het tweede voorstel uit tegen het vrouwenlidmaatschap. Het derde voorstel beoogde - binnen de begrenzing van de eerste twee voorstellen - toch tot een zekere betrokkenheid van vrouwen bij de partij te komen. Ideeën hierover moesten nog nader ontwikkeld worden. De brief onthulde overigens ook dat er binnen het hoofdbestuur verschillend gedacht werd over deze kwestie.

De voorstellen maakten vele reacties los binnen de partij. De werkgroep 'Bouwen' liet bij monde van A. Hardonk, burgemeester van Barneveld, weten hevig teleurgesteld te zijn. Oud-Tweede-Kamerlid H. van Rossum en SGP-lid mevr. H. Grabijn-van Putten - beiden sympathisant van de werkgroep - lieten weten de voorstellen een stap terug in de tijd te vinden. De Landelijke Stichting ter

Bevordering van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen - een behoudende groep van (ex-)leden van de SGP - daarentegen vond de hoofdbestuursvorstellen niet ver genoeg gaan. In juli trad nog een derde groep binnen de partij - de SGP-bezinningsgroep 'Principieel Samen Verder' (PSV) - in de publiciteit, met de nota *Principieel samen verder* over de plaats van de vrouw binnen de SGP. De groep verschilde principieel niet veel met de werkgroep 'Bouwen', maar ging in plaats van publicitair meer inhoudelijk te werk. In de nota stond dat het regeerambt en het deelnemen aan diverse maatschappelijke verbanden (waaronder de politieke partij) weliswaar primair de verantwoordelijkheid van de man was, maar dat ook de vrouw daarin een taak kon hebben.

In augustus ontstond er opnieuw beroering toen partijvoorzitter W. Hovius zich in een persoonlijke brief tot de kiesverenigingen richtte, waarin hij liet weten niet langer achter de voorstellen van het hoofdbestuur te staan. Hij toonde zich nu voorstander van een nauwe betrokkenheid van vrouwen bij de partij in de vorm van een beperkt lidmaatschap. Hij had de brief geschreven, omdat hij 'in bittere gewetensnood' was geraakt en vreesde dat 'de SGP meer verbiedt of eist dan Gods Woord doet' (*Nederlands Dagblad*, 24 augustus 1993). Hij liet bovendien weten dat meerdere hoofdbestuurleden zijn mening deelden.

De werkgroep 'Bouwen' voelde zich gesteund door de brief. Eind augustus stuurde ze een amendement op het tweede hoofdbestuursvoorstel rond, dat in overleg met de bezinningsgroep-PSV was opgesteld. Kern ervan was dat men enerzijds akkoord ging met de uitspraak dat het regeerambt de man toekwam, maar anderzijds van mening was dat vrouwen wel partijlid moesten kunnen worden. Het amendement moest beschouwd worden als een compromis, omdat sommigen binnen de werkgroep 'Bouwen' eigenlijk voorstander waren van een volwaardig vrouwenlidmaatschap, inclusief regeerambt, aldus woordvoerder G. Hoogendoorn in het *Nederlands Dagblad* van 26 augustus. De bezinningsgroep-PSV publiceerde tegelijkertijd de discussienota *Doelmatig dienstbaar* met een compleet uitgewerkt voorstel voor een andere organisatiestructuur van de SGP, waarbinnen een beperkt vrouwenlidmaatschap mogelijk was. De nota pleitte voor het omvormen van de driehonderd kiesverenigingen tot honderdvijftig krachtige partijafdelingen. Elke afdeling moest een kiescollege krijgen, dat de kandidatenlijsten voor de vertegenwoordigende lichamen en de verkiezingsprogramma's vaststelde. Deze colleges zouden alleen toegankelijk zijn voor volwassen mannen; vrouwen en jongeren konden aldus niet bij het regeerambt betrokken zijn. De opstellers van het discussiestuk toonden zich tevens voorstander van een effectief mediabeleid.

Het hoofdbestuur wendde zich begin september in een reactie op de gedane voorstellen nog eens tot de kiesverenigingen met de mededeling dat het zijn eerder ingenomen standpunt getrouw bleef. Op 4 september hield de werkgroep 'Bouwen' een bijeenkomst in Rotterdam, waar het vrouwenlidmaatschap ter discussie stond. Later in september, vlak voor de huishoudelijke vergadering

waarop een beslissing genomen zou worden, richtten voorstander van het vrouwenlidmaatschap R. van Kooten en tegenstander L. Molenaar, adviseur van de Landelijke Stichting tot Bevordering van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen, zich in een gezamenlijke brief tot het hoofdbestuur. Zij drongen aan op uitstel van een definitieve beslissing, zodat een zo breed mogelijk samengestelde studiec commissie eerst een compromisvoorstel zou kunnen formuleren. Een aantal kiesverenigingen stemde in met dit voorstel.

Op 25 september vond dan uiteindelijk de langverwachte vergadering in Putten plaats. Ongeveer tweehonderdvijftig van de 269 kiesverenigingen waren vertegenwoordigd. Voorafgaand aan de discussie legde Hovius een verklaring over zijn brief af, waarin hij zichzelf falend leiderschap verweet. Zijn functieneren als voorzitter van de vergadering werd echter niet ter discussie gesteld. Vervolgens kwam het voorstel van een aantal kiesverenigingen om de besluitvorming uit te stellen aan de orde. Het werd met grote meerderheid verworpen. Bij de uiteindelijke stemming over de hoofdbestuursvoorstellen bleek een grote meerderheid het bestuur te kunnen volgen in het uitsluiten van de vrouw uit het regeerambt en het partijlidmaatschap. Men besloot het beginselprogramma in die zin aan te passen. Een voorstel van de kiesvereniging Wierden om de afwijzing van het lidmaatschap van de vrouw ook in de statuten op te nemen, werd met een krappe meerderheid verworpen. Het twintigtal Haagse, Groningse en Schoonhovense vrouwen dat al lid was van de partij mocht dat ook blijven, zo besloten de aanwezigen. Nieuwe vrouwen zouden evenwel niet meer toegelaten worden. Verder kreeg het hoofdbestuur de opdracht te gaan onderzoeken hoe vrouwen op een andere manier bij de partij betrokken zouden kunnen worden, bijvoorbeeld door middel van het oprichten van een studievereniging voor vrouwen.

Direct na de vergadering ontbond de werkgroep 'Bouwen' zichzelf. Ze had al eerder laten weten een scheuring in de partij tot elke prijs te willen voorkomen en riep nu op om de eenheid te bewaren. Hovius en partijsecretaris C. Boender, beiden voorstander van een beperkt vrouwenlidmaatschap, lieten weten zich te beraden over hun positie, maar wel lid te blijven van de SGP. Enige tijd later legde Hovius het partijvoorzitterschap neer. Ook trad hij af als hoofdredacteur van *De Banier*. Tweede voorzitter D. Budding nam voorlopig het voorzitterschap waar. Begin oktober trad ook Boender, die 24 jaar lid was geweest van het hoofdbestuur, af als partijsecretaris en bestuurslid. A. de Boer werd waarnemend secretaris. Hoewel enkele leden, waaronder Van Kooten, ten gevolge van het partijbesluit hun lidmaatschap opzegden, vond er geen uittocht van leden plaats. Ook de SGP-jongeren stelden zich loyaal op ten opzichte van de moederpartij. Het bestuur van de jongerenorganisatie - dat overigens zelf voorstander was van een beperkt vrouwenlidmaatschap - stuurde in oktober een brief aan alle 11.500 leden (waarvan 60% van het vrouwelijk geslacht), waarin opgeroepen werd eensgezind verder te gaan.

In november stelde het SGP-hoofdbestuur een commissie in die zich conform het besluit van de huishoudelijke vergadering ging bezighouden met de vraag, hoe de betrokkenheid van vrouwen bij de partij geregeld moest gaan worden. Men had bewust gestreefd naar een breed samengestelde commissie. Zo waren T. Segers, die behoorde tot de bezinningsgroep-PSV, en J. Tanis, voorzitter van de SGP-jongeren, erin vertegenwoordigd. Het advies van de commissie moest voor 1 februari 1994 gereed zijn.

de buitenwacht en de vrouwenkwestie

Niet alleen binnen de partij, maar ook daarbuiten veroorzaakte de discussie over de participatie van vrouwen in de SGP een ongekende beroering. De zusterpartijen GPV en RPF reageerden ongerust, omdat zij vreesden voor een negatieve uitstraling op hun eigen partijen. De Centrale Verbondsraad (het dagelijks bestuur) van het GPV publiceerde in oktober een verklaring, waarin hij te kennen gaf dat de Bijbel zich naar zijn oordeel nergens uitsprak over het vervullen van politieke functies. Het GPV was daarom voorstander van gelijke bestuurlijke verantwoordelijkheden voor man en vrouw. Het Federatiebestuur van de RPF liet weten participatie van vrouwen zelfs te willen bevorderen. Beide partijen benadrukten echter het SGP-besluit te respecteren, hoewel het de samenwerking bij de verkiezingen mogelijkerwijs zou bemoeilijken.

Behalve GPV en RPF mengden ook de overige politieke partijen zich in de discussie, die zich toespitste op de vraag in hoeverre de SGP zich schuldig maakte aan een strafbaar feit door vrouwen te weren. Het Tweede-Kamerlid mevr. L. Groenman (D66) bracht dit punt in februari ter sprake in het parlement, tijdens het debat over de Algemene Wet Gelijke Behandeling. Zij meende dat de SGP te vervolgen zou zijn op grond van het Vrouwenverdrag van de Verenigde Naties. Hierin is de deelname van vrouwen aan politieke partijen namelijk specifiek vastgelegd. In oktober stelden de Tweede-Kamerleden mevr. M. van der Burg (PvdA), mevr. A. Jorritsma Lebbink (VVD), mevr. Groenman en P. Lankhorst (GroenLinks) schriftelijke vragen aan CDA-minister Hirsch Ballin van Justitie over de kwestie. Ze wilden weten welke stappen hij dacht te ondernemen om te voldoen aan het ook door Nederland geratificeerde VN-Vrouwenverdrag. De minister antwoordde dat hij de SGP ongemoeid zou laten, omdat de overheid zich naar zijn mening ten opzichte van politieke partijen terughoudend moest opstellen. Benadeelde burgers konden via de rechter hun gelijk halen.

Ook aan de vrouwenbeweging ging het SGP-standpunt niet ongemerkt voorbij. Begin augustus deden ongeveer twintig vrouwen uit Overijssel aangifte bij de Hengelose politie van een misdrijf gepleegd door de SGP, omdat de partij zou aanzetten tot discriminatie van vrouwen. Ze baseerden zich hierbij op de Grondwet, het Wetboek van Strafrecht en het VN-Vrouwenverdrag.

Hun actie werd ondersteund door het Clara Wichmann-instituut, het wetenschappelijk instituut voor vrouw en recht. Dit instituut had al eerder de regering

benaderd met het verzoek actie te ondernemen tegen de SGP. Een paar dagen later deed ook een vrouw uit Roermond aangifte. Het Openbaar Ministerie in Den Haag, dat de zaak coördineerde omdat de SGP statutair in deze plaats is gevestigd, liet weten te willen wachten met vervolging tot de partij een definitieve beslissing had genomen. Toen het weren van vrouwen uit de SGP in september een feit was geworden, gaf de hoofdofficier van justitie in Den Haag opdracht aan de rijksrecherche om het SGP-besluit te onderzoeken. Hoofdbestuur en Tweede-Kamerfractie van de SGP lieten in een gezamenlijke reactie weten dat de gewraakte beslissing niets met discriminatie te maken had. Het feit dat de oudste partij van Nederland voorwerp was van justitieel onderzoek, zei meer over het veranderende geestelijk klimaat in Nederland dan over de partij zelf, aldus de verklaring. In december was dit onderzoek overigens nog niet afgerond.

Zelfs vanuit het buitenland kwamen er felle reacties op het SGP-besluit. G. Ford, delegatieleider van de Britse socialisten in het Europees Parlement, noemde op een congres van Labour in Brighton de SGP een fundamentalistische partij, berucht om haar oppositie tegen televisie en vrouwenrechten. Zijn partijgenote mevr. C. Crawley, voorzitter van de commissie voor vrouwenrechten van het Europees Parlement, liet weten SGP-Europarlementariër L. van der Waal ter verantwoording te zullen roepen. Van der Waal - overigens zelf voorstander van een beperkt vrouwenlidmaatschap - liet voor de EO-radio weten hier niets voor te voelen.

Algemene Vergadering

De Algemene Vergadering kwam op 27 februari in Utrecht bijeen. Fractievoorzitter in de Tweede Kamer B. van der Vlies deed in zijn rede, getiteld 'In 't midden der gevaren', een dringend beroep op de partij om de eenheid te bewaren. Verder ging hij uitvoerig in op de debatten rond de euthanasiewetgeving, de Wet Gelijke Behandeling en het Verdrag van Maastricht. De afgevaardigden herkozen Van der Vlies met overgrote meerderheid als lijsttrekker voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994. Tevens kwam er een voorstel tot wijziging van de statuten aan de orde. Plaatselijke kiesverenigingen zouden hierdoor slechts toestemming kunnen krijgen om zich te splitsen, nadat ze hierover overleg hadden gevoerd met de statenkring- en provinciale vereniging waartoe ze behoorden. In Rijssen had dit overleg niet plaatsgevonden, waardoor er onenigheid was gerezen tussen de plaatselijke kiesvereniging enerzijds en de statenkring Overijssel-Oost en de provinciale vereniging anderzijds. De statutenwijziging werd met overgrote meerderheid aanvaard.

vijfenzeventigjarig bestaan

Op 24 april was de officiële herdenkingsbijeenkomst in Ede. Het jubileumboek *Van goedertierenheid en trouw: over 75 jaar Staatkundig Gereformeerde Partij, 1918-1993* werd door de redacteur van de bundel, J. Mulder, overhandigd aan partijvoorzitter Hovius en Tweede-Kamerfractievoorzitter Van der Vlies. Op 29 mei vond er een familiedag in Barneveld plaats met als thema 'De SGP voor de verandering?' Op 8 oktober ten slotte waren er nog vier regionale jubileumbijeenkomsten in Goes, Hardinxveld-Giessendam, Hoevelaken en Zwolle over het onderwerp 'Staatkundig gereformeerd en burgemeester; staatkundig gereformeerd en statenlid'.

verkiezingen

Op 15 oktober zond de verkiezingscommissie het ontwerp-programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen ter beoordeling toe aan de nevenorganisaties en provinciale verenigingen. Dit was het gevolg van een toezegging die het hoofdbestuur op de Algemene Vergadering van 1990 gedaan had, dat het de inbreng vanuit de partij bij het tot stand komen van het programma zou vergroten. De uiteindelijke vaststelling bleef echter de taak van het hoofdbestuur. Het programma, getiteld *Vast en zeker*, bepleitte extra bezuinigingen van ruim tien miljard gulden in de volgende kabinetsperiode. Dit geld zou onder meer besteed moeten worden aan ontwikkelingssamenwerking, internationaal milieubeleid en steun aan de Oosteuropese landen. In het program keerde de partij zich verder onder meer tegen de officiële registratie van alternatieve samenlevingsvormen. De samenwerking van SGP met GPV en RPF op Europees niveau kwam onder druk te staan doordat de RPF een vrouw op de kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen had geplaatst (zie hiervoor in deze kroniek onder RPF). In december was nog niet duidelijk of er een gemeenschappelijke lijst zou komen. Ook op lokaal niveau leverde de samenwerking soms problemen op. Zo kwam het onder andere in Zoetermeer, Zeist en Houten tot een breuk tussen RPF en GPV enerzijds en de SGP anderzijds. De beide eerste partijen wilden zich het recht voorbehouden om vrouwen op de kandidatenlijsten voor de gemeenteraadsverkiezingen te plaatsen (zie ook deze kroniek onder GPV en RPF).

internationale contacten

Op 12 en 13 maart hield de SGP op verzoek van de Hongaarse partij Szabad Demokraták Szövetsége (SzDSz) een conferentie in Boedapest over milieu, gezondheidszorg en economie, waar onder anderen het SGP-Tweede-Kamerlid J. van de Berg en J. Mulder, directeur van het SGP-studiecentrum, het woord voerden. Een tweede congres vond op 10 en 11 september in Boedapest plaats over de onderwerpen justitie, landbouw en verkeer en vervoer. Ook in Roemenië legde de SGP dit jaar contacten. Op 13 en 14 september was er

een congres in Cluj eveneens over milieu, gezondheidszorg en economie. Om de continuïteit van politieke bewustwordingsactiviteiten in Oost-Europa - ook na het aflopen van de subsidieregeling van het Ministerie van Binnenlandse Zaken - veilig te stellen, werd dit jaar de 'Stichting ondersteuning gereformeerd onderwijs in Oost-Europa' opgericht.

verwante instellingen en publikaties

De Guido de Brèsstichting, het SGP-studiecentrum, organiseerde op 2 oktober een jubileumcongres over theocratie. Bovendien hielden de wetenschappelijke bureaus van GPV, RPF en SGP in 1993 nog twee gezamenlijke symposia (zie hiervoor deze kroniek onder GPV). Het Studiecentrum liet een aantal publikaties verschijnen. In februari kwam *Verouderend Nederland* uit, dat handelde over de gevolgen van de vergrijzing voor de samenleving. In juli volgde *Dienstbaar tot gerechtigheid: SGP-visie op de aard en omvang van de overheidstaak*, geschreven door H.F. Massink onder verantwoordelijkheid van een werkgroep, waarin onder anderen het Tweede-Kamerlid J.T. van den Berg zitting had. Begin augustus publiceerde de Guido de Brèsstichting *Trouw moet blijken*, een reactie op het in maart verschenen kabinetsstandpunt over de registratie van alternatieve samenlevingsvormen. In de nota, die was geschreven door J. Mulder en A. Wegeman, werd elke registratie afgewezen, een standpunt dat later in het ontwerpverkiezingsprogramma werd opgenomen.

Het Voorlichtings- en vormingscentrum belegde op 16 oktober samen met de Stichting Burgerschapskunde een symposium in Nijkerk onder het motto 'Gas terug: broeikasbeleid en duurzame ontwikkeling in de gemeente'.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

1993 begon voor de VVD feestelijk met de viering van haar 45-jarig bestaan. Later in het jaar braken voor de partij onrustige tijden aan, als gevolg van de mogelijke terugkeer van oud-partijleider H. Wiegel in de landelijke politiek.

WAO-crisis

Het jubileumfeest van de VVD op 23 januari werd overschaduwde door de afloop van de dreigende kabinetscrisis over de WAO. H.F. Dijkstal en R.L.O. Linschoten van de VVD-Tweede-Kamerfractie waren na dagen van onderhandelingen tot overeenstemming gekomen met vertegenwoordigers van de CDA-fractie. Het principe-akkoord kreeg het jawoord van politiek leider F. Bolkestein. CDA-fractievoorzitter Brinkman wees het uiteindelijk laat op de avond van de hand (zie hierboven onder CDA), waarna de VVD met lege handen stond.

minderheden

Ook in 1993 bracht Bolkestein de problematiek van de minderheden ter sprake. Begin maart bepleitte hij de instelling door Nederland van quota voor de toelating van migranten. Het aantal toe te laten personen zou per land moeten worden bekeken. Nederland was een immigratieland geworden, aldus Bolkestein, en diende derhalve aan de vestiging van buitenlanders limieten te stellen. Zonder zo'n regeling zouden huisvesting en werkgelegenheid in Nederland niet op peil blijven. Minister D'Ancona (PvdA) van WVC meende dat Bolkestein zich schuldig maakte aan 'stemmingmakerij' met zijn pleidooi om de immigratie te beperken.

Begin november brak Bolkestein op een spreekbeurt een lans voor een strenger asielbeleid. Vluchtelingen uit 'veilige' landen zou de toegang tot Nederland moeten worden geweigerd. Hij meende dat Nederland op dit terrein het voorbeeld van Duitsland moest volgen.

D66 en de paarse coalitie

In maart hield Bolkestein een lezing op de Rijksuniversiteit Leiden, waarin hij D66 op de korrel nam. Volgens hem had deze partij zich de afgelopen jaren steeds meer ontwikkeld tot een traditionele sociaal-democratische partij. Hierdoor zou D66 zelf het grootste obstakel zijn voor de door haar gepropageerde paarse coalitie.

Door Wiegel werd de kans op een paarse coalitie evenmin hoog ingeschat. De oud-leider van de oppositie ten tijde van het kabinet-Den Uyl ging op de 1 mei-viering van de PvdA in debat met E. van Thijn, destijds voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de regeringspartij PvdA (zie in deze Kroniek bij de PvdA). Wiegel stelde dat als het er op aan kwam, zowel de PvdA als de VVD voor samenwerking met het CDA zou opteren.

In oktober nodigde PvdA-voorzitter Rottenberg D66 en de VVD uit om te praten over een mogelijke paarse coalitie. Bolkestein had hier weinig mee op en deed speculaties over zo'n kabinet zonder CDA als 'gezeur' af. Regeren zonder CDA was niet zaligmakend, zo meende hij, het moest over de inhoud gaan.

algemene vergadering

Op 14 en 15 mei hield de VVD haar jaarlijkse algemene vergadering. Op de agenda stonden vooral huishoudelijke zaken. In een forumdiscussie werd gesproken over criminaliteit en onveiligheid. De algemene vergadering nam afscheid van internationaal secretaris J.D. Blaauw (die werd opgevolgd door J.C. van Baalen), ondervoorzitter I. Opstelten (afgelost door J. Gmelich Meijling) en penningmeester P. Ressenaar. Omdat de kandidaat voor het penningmeesterschap zich had teruggetrokken, werd de aftredende penningmeester P. Ressenaar ver-

zocht zijn functie voorlopig waar te nemen (zie over de algemene vergadering verder onder 'partijvoorzitter Van Leeuwen-Schut').

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen en Europese verkiezingen

Bij de kandidaatstelling voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer en het Europees Parlement werden voor het eerst de nieuwe reglementen toegepast (zie *Jaarboek 1991 DNPP*, blz. 59). Beide procedures verschilden niet wezenlijk van elkaar. De afdelingen gaven namen van mogelijke kandidaten door aan het hoofdbestuur. Op basis van deze twee groslijsten - waaraan de namen van de zittende parlementariërs waren toegevoegd - stelde het hoofdbestuur de ontwerp-kandidatenlijsten op. Hierbij liet het zich adviseren door de 'Commissie Europees Parlement' (onder leiding van oud-europarlementariër H.R. Nord), dan wel de 'Commissie Tweede Kamer' (onder voorzitterschap van oud-minister G.M.V. van Aardenne). Deze commissies hadden met alle kandidaten sollicitatiegesprekken gevoerd. Ook de voorzitters van de kamercentrales konden nog (op 2 oktober) hun oordeel geven. Daarop stelde het hoofdbestuur de ontwerp-kandidatenlijsten op 11 oktober vast. De afdelingen en kamercentrales konden vervolgens wijzigingsvoorstellen indienen. Uiteindelijk zou een buitengewone algemene vergadering in februari 1994 de lijsten definitief vaststellen.

In oktober werd de samenstelling van de ontwerp-kandidatenlijsten bekend. Bij de kamerverkiezingen was de fractievoorzitter in de Tweede Kamer, Bolkestein, lijststaanvoerder. Hij werd gevolgd door het kamerlid E.G. Terpstra. Nieuwkomers waren onder anderen A.L.E.C. van der Stoep, voorzitter van de VVD-gemeenteraadsfractie in Amsterdam, en O. Cherribi. Deze kandidaat van Marokkaanse afkomst had op aanbeveling van Bolkestein een verkiesbare plaats gekregen. Op de lijst ontbrak de naam van de makelaar H. Mens. Deze had zich kandidaat gesteld na - volgens zijn zeggen - daartoe te zijn gevraagd door partijvoorzitter mevr. E.J.J.E. van Leeuwen-Schut. In de partijtop was men niet zo ingenomen met zijn kandidatuur. Toen Mens niet op de kandidatenlijst voorkwam, overwoog hij zelf een partij op te richten, de Liberale Partij Nederland. Uiteindelijk zag hij van dit voornemen af en wilde hij steun zoeken bij de partijafdelingen om een plaats op de kandidatenlijst te bemachtigen.

Lijsttrekker bij de Europese verkiezingen werd evenals in 1989 G.M. de Vries. Tweede kandidaat was het Tweede-Kamerlid J.G.C. Wiebenga.

partijvoorzitter Van Leeuwen-Schut

De kritiek op de stijl van leiding geven van partijvoorzitter mevr. Van Leeuwen-Schut, de eerste betaalde (part-time) voorzitter in de geschiedenis van de VVD, hield ook in 1993 aan (zie *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 49).

Begin mei, vlak voor de algemene vergadering van 14 en 15 mei, bood het hoofd-

bestuur zijn excuses aan internationaal secretaris en Tweede-Kamerlid J.D. Blaauw aan. Blaauw was er door partijvoorzitter Van Leeuwen-Schut van beticht oneigenlijk gebruik te hebben gemaakt van partijgelden. Zij had in dit verband tegenover Blaauw van 'fraude' gesproken (*NRC-Handelsblad*, 13 mei 1993). De kascommissie stelde echter vast dat er niets onrechtmatigs was gedaan door de D.W. Dettmeijerstichting, een aan de VVD gelieerde organisatie die Midden- en Oosteuropese zusterpartijen ondersteunt. Van Leeuwen-Schut onderschreef op de algemene vergadering dat er geen laakbare handelingen waren gepleegd en erkende dat er 'te harde termen' waren gevallen (*de Volkskrant*, 15 mei 1993).

Op 11 mei, aan de vooravond van de algemene vergadering, legde R.E. de Wit zijn functie als interim-directeur van het partijsecretariaat neer. In een brief aan het hoofdbestuur gaf hij te kennen dat zijn beslissing veel te maken had met de moeizame samenwerking met Van Leeuwen-Schut.

De weerstand tegen het soms eigenzinnige optreden van de partijvoorzitter leefde ook aan de basis. Op de algemene vergadering was door de kamercentrale Drenthe een motie ingediend, dat het lidmaatschap van het hoofdbestuur onverenigbaar stelde met dat van de Staten-Generaal of het Europees Parlement. Het voorstel leek te zijn gericht tegen Van Leeuwen-Schut, die deel uitmaakte van de Eerste Kamer. De kamercentrale trok op de algemene vergadering de motie in. Wel werd een motie van de afdeling Maassluis aangenomen, waarin werd gevraagd dat de meningsverschillen in de partijtop snel zouden worden bijgelegd en niet in de media zouden worden uitgevochten.

Vanwege de deining was de avond vóór de algemene vergadering het hoofdbestuur in een extra 'Periodiek Overleg' met de voorzitters van de kamercentrales bijeengekomen. Onder andere werd gesproken over het voornemen van Van Leeuwen-Schut om het dagelijks bestuur van de partij te concentreren in een presidium van twee à drie personen. Dit plan had mede bijgedragen tot de onrust. Bij het overleg was ook politiek leider Bolkestein aanwezig, die aandrang op rust in de partij.

kandidatuur van Wiegel

Op 28 april bezochten de voorzitters van de kamercentrales Drenthe, Gelderland en Overijssel (namens tien kamercentralevoorzitters) de Commissaris van de Koningin Wiegel met de vraag of hij eventueel een plaats op de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen wilde innemen. In de opiniepeilingen bleek de oud-partijleider nog altijd een zeer populair politicus. Wiegel hield de boot af, zonder dat hij overigens de deur geheel sloot: in het najaar moest men maar eens terugkomen.

Achter de schermen werd echter doorgepraat over een mogelijke *come-back* van Wiegel. Begin juni vroeg Van Aardenne, de voorzitter van de Commissie Tweede Kamer, aan partijvoorzitter Van Leeuwen-Schut om met Wiegel een gesprek te hebben over zijn mogelijke beschikbaarheid. Van Leeuwen-Schut gaf

aan dit verzoek geen gehoor. De kwestie kwam ook ter sprake op een bijeenkomst van het hoofdbestuur, de voorzitter van de VVD-Eerste-Kamerfractie D. Luteijn en de voorzitters van de kamercentrales, op 19 juni in Garderen. In afwezigheid van Bolkestein werd toen op instigatie van Luteijn en Van Leeuwen-Schut besloten om Wiegel niet als kandidaat toe te voegen aan de groslijst voor de kamerverkiezingen (*de Volkskrant*, 19 augustus 1993). Begin juli meldde Van Leeuwen-Schut dit aan Wiegel. Volgens haar was het hoofdbestuur bij zijn besluit ervan uitgegaan dat Wiegel geen Tweede-Kamerlidmaatschap ambieerde. In zijn reactie vroeg Wiegel zich af waarom het hoofdbestuur voor zijn besluit geen 'vertrouwvol gesprek' met hem had gehad (*de Volkskrant*, 19 augustus 1993). Van Leeuwen-Schut liet daarop weten dat zoiets zou kunnen worden uitgelegd als een gebrek aan vertrouwen van het hoofdbestuur in de beoogde lijsttrekker Bolkestein. Ze vroeg Wiegel wel of hij beschikbaar was voor een eventuele ministerspost in een volgend kabinet.

De roep in de VVD om Wiegel was daarmee niet verstomd. Het Eerste-Kamerlid en oud-partijvoorzitter L. Ginjaar liet in een interview in *Elsevier* (7 augustus 1993) weten dat Wiegel terug moest keren in de Nederlandse politiek. Voor Wiegel hoefde het echter allemaal niet meer. De hoofdrolspeler liet weten dat het lijsttrekkerschap voor hem 'een gepasseerd station' was. 'Allerlei mensen zouden een enorm gezichtsverlies lijden als ik mij beschikbaar zou stellen. Daar is de partij mij te dierbaar voor', aldus Wiegel in *Elsevier* (21 augustus 1993). Toen elf van de achttien kamercentralevoorzitters een oproep deden aan het hoofdbestuur om Wiegel alsnog te vragen zich kandidaat te stellen, liet hij op 23 augustus weten niet terug te zullen keren naar Den Haag. Hij riep op de rijen te sluiten achter de beoogde lijsttrekker Bolkestein. Na een gesprek die avond met Bolkestein gaf Wiegel te kennen geen rol te zullen spelen in de verkiezingscampagne.

Door haar handelwijze bij de mogelijke kandidatuur van Wiegel raakte de positie van partijvoorzitter Van Leeuwen-Schut in het geding. Op 28 augustus moest zij op een speciale bijeenkomst van het hoofdbestuur, de Tweede-Kamerfractie en de kamercentralevoorzitters in Garderen verantwoording afleggen. Van Leeuwen-Schut verweerde zich tegen de kritiek door mee te delen dat zij verschillende keren tevergeefs had geprobeerd om een afspraak met Wiegel te maken. Bolkestein hield de aanwezigen voor dat het afgelopen moest zijn met 'het getoeter' van prominente VVD-ers in de media; hij wilde rust in de partij. Wat later werd bekend dat de kamercentralevoorzitters Van Leeuwen-Schut de wacht hadden aangezegd en dat zij in mei 1994, wanneer haar termijn als partijvoorzitter afliep, niet voor herverkiezing in aanmerking zou komen. Na een rondtocht langs een tiental kamercentralevoorzitters liet Van Leeuwen-Schut op 6 september aan het hoofdbestuur weten in mei 1994 af te zullen treden en zich dus niet herkiesbaar te stellen.

Enkele maanden nadat hij had bekend gemaakt niet in de landelijke politiek te

zullen terugkeren, kwam Wiegel in het openbaar op de zaak terug. In november gaf hij bij de presentatie van het boek *Hans Wiegel en het spel om de macht* ronduit toe, graag te zijn teruggekeerd in de landelijke politiek. Bolkestein was voor Wiegel degene die dat had geblokkeerd; Van Leeuwen-Schut was slechts de boodschapper geweest. Hij zei teleurgesteld te zijn in het hoofdbestuur, wiens handelwijze hij 'niet zo dapper' noemde (*NRC-Handelsblad*, 4 november 1993). Half november bood Wiegel zijn ontslag aan als Commissaris van de Koningin in Friesland. Hij had deze functie sinds 1982 vervuld. Met ingang van 1 februari 1994 werd hij voorzitter van het Kontaktorgaan Landelijke Organisaties van Ziektekostenverzekeraars (KLOZ).

opvolging Van Leeuwen-Schut

Nadat Van Leeuwen-Schut had aangekondigd zich in mei 1994 niet verkiesbaar te stellen voor het partijvoorzitterschap, werd een commissie ingesteld onder leiding van H.E. Koning (voorzitter van de Algemene Rekenkamer). Deze commissie moest het hoofdbestuur adviseren bij de voordracht van kandidaten voor het voorzitterschap en het ondervoorzitterschap (de fungerende ondervoorzitter J. Gmelich Meijling stelde namelijk met Van Leeuwen-Schut zijn functie in mei 1994 ter beschikking). De commissie stelde oud-staatssecretaris van Defensie W.K. Hoekzema (momenteel burgemeester van Huizen) voor als kandidaat voor de functie, die als deeltijdbaan vervuld zou moeten worden. R. Haafkens werd voorgedragen voor de vacature van ondervoorzitter.

verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen

In september verscheen het ontwerp-verkiezingsprogramma *Nederland moet weer aan de slag*, opgesteld door een commissie onder voorzitterschap van Luteijn, de voorzitter van de VVD-senaatsfractie. Het ontwerp bestond uit een negental korte paragrafen, met daarop een uitgebreide toelichting. Voorgesteld werd zeventien miljard gulden extra te bezuinigen, onder andere door te korten op de uitkeringen. Het minimumloon zou afgeschaft dienen te worden. Extra geld moest worden uitgetrokken voor onder meer de misdaadbestrijding en voor verlaging van het financieringstekort. Door middel van 'inburgeringscontracten' wilde de VVD minderheden integreren. Het idee van Bolkestein om voorkeurstemmen een zwaarder gewicht te geven (zie hierna onder 'voorkeurstemmen'), was eveneens in het program opgenomen. Ook werd de invoering van een correctief referendum bepleit.

PvdA en D66 namen scherp stelling tegen het VVD-program. De werkgeversorganisaties VNO en NCW toonden zich ingenomen; de werknemersorganisaties FNV en CNV reageerden uitgesproken negatief. In de pers werd

van een 'ruk naar rechts' van de VVD gesproken. Op de partijraad van 25 september werd besloten om aan het negen punten tellende program een tiende toe te voegen. Op voorstel van de Tweede-Kamerfractie besloot de partijraad een half miljard gulden extra te reserveren voor de zorgsector. Volgens het kamerlid Terpstra was dat gebeurd om zo een sterker 'sociaal gezicht' te laten zien (*NRC-Handelsblad*, 27 september 1993). Voor het overige ging de partijraad akkoord met het ontwerp, zij het dat het correctieve referendum bij een meerderheid niet goed viel.

Later besloot de programcommissie onder druk van de achterban het punt van de afschaffing van het minimumloon te laten varen. In plaats daarvan werd verlaging van het minimumloon voorgesteld. De algemene ledenvergadering van januari 1994 zou het laatste woord spreken over het program.

verkiezingsprogramma Europese verkiezingen

Op 9 oktober boog de partijraad zich over het ontwerp-program voor de Europese verkiezingen. Eerder al was dit door de partijcommissies besproken. Het congres van de Europese Liberalen en Democraten (ELDR) stelde op 10 december in Engeland het verkiezingsprogramma van de Europese liberalen uiteindelijk vast. De VVD was tevreden over haar inbreng: een aantal van haar amendementen over het veiligheids- en monetaire beleid werden aangenomen. Ook een resolutie over onder andere de positie van het Nederlands als officiële taal in de Europese Unie werd aanvaard.

voorkeurstemmen

In juni onthulde Bolkestein in het gebouw van de Tweede Kamer een borstbeeld van Thorbecke, een geschenk van de VVD-fractie aan het parlement. Bij die gelegenheid lanceerde Bolkestein een voorstel om de kiezer bij de verkiezingen meer invloed te geven, door de partijen geen rangschikking meer op de kandidatenlijsten te laten aanbrengen. De volgorde zou door loting of op alfabet kunnen plaatsvinden. Door het uitbrengen van voorkeurstemmen zouden de kiezers kunnen laten merken wie ze het meest geschikt vonden om hen te vertegenwoordigen. 'Kandidaten kunnen dan niet meer op de slippen van hun lijsttrekker de Kamer betreden, maar dienen zich een eigen achterban te verwerven', aldus Bolkestein (*de Volkskrant*, 2 juni 1993). De partijen zouden nog wel de lijsttrekker moeten aanwijzen.

Het idee van Bolkestein kwam overeen met een suggestie van het oud-Kamerlid voor de CPN M. Ernsting (GroenLinks). Deze had het ingebracht in de commissie-De Koning over staatkundige vernieuwing, waarvan hij deel uitmaakte. De commissie wilde er niet aan, omdat zij vreesde dat de verkiezingscampagne te persoonlijk zou worden.

partijbijeenkomsten

Op 3 april kwam de partijraad bijeen met als thema het ouderenbeleid. De discussie vond plaats aan de hand van het rapport *Ouderen in beweging*, opgesteld door de werkgroep-Ouderenbeleid onder voorzitterschap van de burgemeester van Zwolle, L. Hermans. De partijraad sprak de wens uit dat het hoofdbestuur in de toekomst meer aandacht aan de ouderenproblematiek zou besteden. Daartoe werd enige tijd later een adviesgroep geformeerd.

Op 16 april werd door het hoofdbestuur een 'klankbordconferentie' belegd, in samenwerking met de Vereniging van Staten- en Raadsleden. Op deze bijeenkomst stond de discussienota *Landbouw, natuur en milieu, platteland* centraal. Dit rapport was opgesteld door een werkgroep onder leiding van J. Remkes, gedeputeerde van de Staten van Groningen. In aanvulling hierop volgde op 17 april de themadag Landbouw.

Op 24 april werd een 'flitscongres' gehouden, georganiseerd door een viertal kamercentrales. Op deze wijze werd partijleden gelegenheid geboden om de VVD-Tweede-Kamerfractie aan te spreken over de Prioriteitennota, nog voor de parlementaire behandeling.

Sociale zekerheid en basisinkomen stonden centraal op de themadag die op 5 juni werd gehouden. De economen D.J. Wolfson (PvdA) en K. Groenveld, directeur van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, kruisten over deze onderwerpen de degens.

Op 30 oktober vond een themadag plaats over de ontwikkelingen in Midden- en Oost-Europa. Aansluitend op deze bijeenkomst was een studiereis georganiseerd door dit gebied.

Op 4 september vond een studiedag over het basisonderwijs plaats, georganiseerd door de partijcommissie-Onderwijs

partijfinanciën

In november werd bekend dat de afdeling-Maastricht van de VVD giften van het bedrijfsleven had ontvangen voor de plaatselijke verkiezingskas. Hiertoe was de stichting 'Vox Libera' in het leven geroepen. De voorzitter van de kamercentrale Limburg keurde deze handelwijze af. De VVD kende overigens geen landelijke richtlijnen inzake giften, maar zou wel van de afdelingen een 'grote terughoudendheid' verlangen (*Trouw*, 3 november 1993).

Een maand later lekte uit dat de landelijke VVD in december 1991 het bedrijfsleven om financiële steun had gevraagd. Na een bijeenkomst met vertegenwoordigers van een aantal grote bedrijven ontvingen deze een brief ondertekend door partijvoorzitter Van Leeuwen-Schut, waarin deze om geld voor de VVD vroeg teneinde de belangen van het bedrijfsleven goed te kunnen behartigen. De bedelbrief zou niets hebben opgeleverd.

FPÖ

Na zich jarenlang verzet te hebben tegen het lidmaatschap van de Oostenrijkse FPÖ van de Liberale Internationale (zie het *Jaarboek 1991 DNPP*, blz. 58) kreeg de VVD in 1993 haar zin. Het presidium van de Internationale besloot de FPÖ van de omstreden politicus J. Haider te royeren vanwege 'het aanwakkeren van vreemdelingenhaat'. Hieraan was een onderzoek voorafgegaan van de secretaris-generaal van de Liberale Internationale, de Nederlander J. Maaten. Deze had in maart in Oostenrijk gesprekken met Haider en met zijn opposanten gevoerd. Het besluit diende nog bekrachtigd te worden door het komende congres van de Liberale Internationale. De FPÖ hield echter de eer aan zichzelf en zei voor die tijd haar lidmaatschap op.

internationale contacten

In de zomer organiseerde de VVD een verkiezingsseminar voor liberale partijen uit de Baltische staten. Daarbij was een samenwerkingsovereenkomst gesloten met de Friedrich Naumann-Stiftung van de Duitse *Freie Demokratische Partei* (FDP). De FNS stelde haar bureaus in deze landen ter beschikking van de VVD, die in ruil voor deze medewerking haar projecten openstelde voor deelname van de Duitse liberalen. In het nieuwe Oost-Europa-programma van de VVD werden ook de liberale partijen uit Polen, Tsjechië, Hongarije en Slovenië betrokken.

verwante organisaties en publikaties

Op 22 januari organiseerde de Prof.mr. B.M. Teldersstichting - het wetenschappelijk bureau van de VVD - samen met het DNPP een symposium over de geschiedenis van het liberalisme met als titel 'Van Thorbecke tot Telders'. Sprekers waren de historicus E.H. Kossmann en de politicoloog J.Th.J. van den Berg. In maart verscheen de notitie *Rondom de nationale ombudsman*, opgesteld door J.M. Polak, F.D. van Heijningen en J.G.C. Wiebenga en uitgegeven door de Teldersstichting. Tien jaar na de invoering van dat instituut werd de balans opgemaakt. Aanbevolen werd om in elke provincie een ombudsman aan te stellen. Een verslag van het symposium dat de Teldersstichting in juni 1992 had gehouden over het allochtonenbeleid verscheen een jaar later als *Meningen over migranten*.

Op 19 en 20 februari hield de Organisatie Vrouwen in de VVD haar jaarlijkse congres over individualisering. Partijvoorzitter Van Leeuwen-Schut toonde zich weinig ongelukkig over een eventuele opheffing van de Emancipatieraad, wanneer het kabinet er tenminste in zou slagen het aandeel vrouwen in andere adviesraden te vergroten. Deze opmerking van Van Leeuwen-Schut, die zelf

voorzitter van de raad was geweest, werd haar niet in dank afgenomen door de huidige voorzitter, haar partijgenote mevr. G. den Ouden. Zij vond dat haar voorganger te hard van stapel liep.

In februari verscheen de discussienota *Toekomst van de provincie*, gepubliceerd door een werkgroep van de Vereniging van Staten- en Raadsleden. De Vereniging belegde in het voorjaar een bijeenkomst met gemeentesecretarissen van VVD-huize. Besloten werd een platform voor hen in het leven te roepen, waarvan de Vereniging en de partij zelf gebruik van zouden kunnen maken. Op 5 en 6 november hield de Vereniging van Staten- en Raadsleden haar jaarlijkse congres, dat geheel in het teken van de verkiezingen van 1994 stond.

De JOVD kwam in 1993 verschillende keren bijeen. Op het congres van 20 en 21 maart bepleitte voorzitter K. Petersen de vorming van een nieuwe partij die 'alle liberaal denkenden' binnen VVD, D66, PvdA en GroenLinks zou moeten verenigen (*Driemaster*, apr./mei 1993). Het congres van 13 en 14 november stelde het politieke programma van de jongerenorganisatie vast.

Aan het einde van het jaar verscheen de notitie *Liberaal belastingbeleid*, opgesteld door de partijcommissie-Belastingen.

personalia

Op 5 januari overleed K. Wiersma, staatssecretaris van Justitie in de jaren 1970-1971 tijdens het kabinet-De Jong. Van 1974 tot 1981 was hij raadsheer bij de Hoge Raad en van 1977 tot 1987 lid van de Raad van State in buitengewone dienst.

Op 15 januari was H.H. Jacobse overleden. Hij was van 1977 tot 1986 lid van de Tweede Kamer. Hij begon zijn politieke loopbaan in de JOVD, waarvan hij in 1956-1959 voorzitter was. Hij behoorde tot de oprichters van het Des-Indesberaad, waar door leden van de VVD, PvdA en D66 gediscussieerd werd over een paarse coalitie.

In februari kwam het Tweede-Kamerlid mevr. S. van Heemskerck Pillis-Duvekot in opspraak, toen bekend werd dat zij in 1988 en 1989 als bestuurslid van Veronica betrokken was bij de oprichting van RTL-Véronique. Van Heemskerck had eerder ontkend dat zij wist van de financiële betrokkenheid tussen de twee omroeporganisaties. Uit de notulen van bestuursvergaderingen die *de Volkskrant* (10 februari 1993) publiceerde, bleek dat zij een 'actieve rol' speelde, aldus het dagblad. Volgens mevr. Van Heemskerck Pillis-Duvekot konden haar persoonlijk 'geen serieuze verwijten' worden gemaakt.

J.R. Voûte, lid van de Eerste Kamer van de VVD van 1976 tot 1980, overleed op 1 maart. Hij was jarenlang lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland geweest.

Op 9 april overleed J.G. Bruggeman, Tweede-Kamerlid van 1985-1986.

Op 13 april overleed M.J.M. Tripels. Hij maakte deel uit van de Tweede-Kamerfractie van de VVD in de periode 1978-1986.

Op 18 juni overleed Y.P.W. van der Werff. Hij was lid van de Eerste Kamer vanaf 1969.

Op 23 oktober nam W.J.A. van den Berg afscheid van het partijsecretariaat. Na een korte periode waarin hij honorair algemeen secretaris was (1975-1977), vervulde hij deze functie tot 1993 bezoldigd.

In het najaar verliet mevr. N.J. Ginjaar-Maas de Tweede Kamer. Zij was lid in de jaren 1973-1982 en vanaf 1989. In de periode 1982-1989 was zij staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen. Zij werd adviseur van PvdA-staatssecretaris M.J. Cohen van Onderwijs en Wetenschappen. Ginjaar-Maas werd als kamerlid opgevolgd door J. Remkes, oud-voorzitter van de JOVD en van de Vereniging van Staten- en Raadsleden en gedeputeerde in de Groninger Provinciale Staten.

Eind november raakte waarnemend penningmeester P. Ressenaar in opspraak, als gevolg van vermeende financiële onrechtmatigheden bij een onroerend goedfonds waarvan hij commissaris was. In een tv-programma van de NOS werd hij beschuldigd van belangenverstrengeling. Ressenaar nam dit niet en eiste in een kort geding rectificatie. De rechter stelde de NOS echter in het gelijk.

Op 23 december overleed J. Fortanier-De Wit. Zij had zitting in de Tweede Kamer van 1946 tot 1958. De eerste twee jaar van haar kamerlidmaatschap had zij zitting voor de Partij van de Vrijheid, de voorloper van de VVD.